

تحلیل و بررسی چارچوب تاریخی مالیه‌نگاری شیعیان؛ مطالعه موردی زکات (سه قرن نخست هجری)

فرشته بوسعیدی^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۳/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۰۷

چکیده

یکی از شعب تاریخ‌نگاری در فرهنگ و تمدن اسلام، تدوین آثاری با موضوعات مالی بوده است. زکات نیز به عنوان یکی از شاخه‌های متون مالی به غیر از خراج، جزیه و خمس... مورد توجه فقهای مسلمان قرار گرفته است. با وفات رسول‌الله ﷺ یکی از مباحثی که در ارتباط با منابع مالی دولت اسلامی مطرح شد بحث پرداخت زکات بود. با گسترش فتوحات و درآمد دولت اسلامی مبانی فقهی زکات به تدریج تدوین شد. چارچوب تاریخی مالیه‌نگاری شیعیان در باب زکات شامل زمینه‌ها، علل و عوامل نگارش، سبک و روش، محتوا، نگرش و کاربرد فقهی و تاریخی این آثار می‌باشد که در این پژوهش با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی، استفاده از منابع اولیه و از طریق مطالعه کتابخانه‌ای مورد بررسی قرار گرفته است. قرآن و نگرش‌های مالی آن، بهره‌گیری از سنت رسول‌الله ﷺ و امام علی علیه السلام، توجه به مسائل فقهی-مالی، فتوحات و گسترش دارالاسلام و نحوه اداره شرعی سرزمین‌های مفتوحه از علل توجه شیعیان به نگارش این آثار می‌باشد. نگارش این آثار با هدف پاسخگویی به مسائل فقهی-شرعی و تشریح احکام زکات و رفع مشکلات مالی ناشی از فتوح بوده است. فقهای شیعه با روش روایی و با نگرش فقهی دست به تألیف این آثار زده‌اند. محتوای این آثار در دو طبقه‌بندی قرار دارد؛ زکات مال و زکات بدن. این آثار و روایات نویسندگان آن علاوه بر کاربرد فقهی، کاربرد تاریخی نیز داشته‌اند. در سه قرن نخست هجری ۳۱ نفر از شیعیان دست به تألیف اثر در باب زکات زده‌اند.

کلید واژگان: شیعیان، مالیه‌نگاری، زکات، فقها.

۱. دکتری تاریخ تشیع / fboosaidi@yahoo.com

* بوسعیدی، فرشته. (۱۴۰۲). «تحلیل و بررسی چارچوب تاریخی مالیه‌نگاری شیعیان؛ مطالعه موردی زکات (سه قرن نخست هجری)»، دو فصلنامه پژوهش‌های نوین در گستره تاریخ، فرهنگ و تمدن شیعه، ش ۲، صص ۸۶-۵۱.

مقدمه

در میان حوزه تدوین متون اسلامی متون فقهی بیش از پیش از سوی صحابه و تابعین مورد توجه قرار گرفت و فقیهان با نگرش فقهی دست به نگارش آثار زده و به تشریح احکام آن پرداخته‌اند؛ ولی در ضمن بیان این احکام، رویکرد و توجه به مسائل تاریخی در ضمن نقل روایات نیز مطرح شده که موجب گردیده محتوای این آثار جنبه حدیثی-فقهی و تاریخی به خود بگیرد. از جمله این آثار تک‌نگاری‌هایی در باب مسائل مالی همچون زکات، خمس، خراج، جزیه و... می‌باشد. در باب زکات^۱ نیز به عنوان یکی از سبک‌های نگارش‌های مالی، از همان سده‌های نخستین آثار زیادی به صورت تک‌نگاری به رشته تحریر درآمدند. البته بحث در مورد زکات تنها منحصر به تک‌نگاری‌هایی با عنوان زکات نمی‌شود، بلکه این موضوع را می‌توان در ضمن کتب حدیثی و فقهی جامع شیعیان همچون کتب اربعه (کافی، من لا یحضره الفقیه، التهذیب و الاستبصار) نیز مشاهده کرد.

کتب زکات و سهم شیعیان در نگارش این آثار و نیز بررسی چارچوب تاریخی زکات‌نگاری شیعیان (سه قرن نخست هجری) هدف اصلی این مقاله است. منظور از شیعیان در این پژوهش همان معنی عام (امامیه، زیدیه و اسماعیلیه) می‌باشد. در این مقاله سعی بر این است که موارد زیر مورد توجه قرار گیرد:

۱. بررسی علل توجه به نگارش تک‌نگاری‌هایی تحت عنوان زکات و زمینه‌های شکل‌گیری این کتب؛
۲. بررسی محتوا، شیوه و روش نگارش، نگرش و هدف نویسندگان از تألیف کتب زکات؛
۳. بررسی و تبیین کاربرد حدیثی-فقهی و تاریخی، آثار و روایات زکات‌نگاران شیعه؛
۴. شناسایی زکات‌نگاران شیعه در سه قرن نخست هجری.

۱. با کلمه «زکات» به سهم الهی که انسان مؤمن از مال خود خارج می‌کند و به فقرا می‌دهد، اطلاق می‌شود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق، ۳۸۱). در فقه شیعه مشهور است که زکات منحصر به نه مورد است که عبارتند از: گندم، جو، خرما، کشمش، طلا، نقره، شتر، گاو و گوسفند (موسوی خمینی، بی‌تا، ۴۱۲).

در میان پژوهش‌های مرتبط با موضوع منابع مالیه‌نگاری در کتب و مقالات معاصر، صادق آئینه‌وند در کتاب *علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی* شمار اندکی از منابع تاریخ‌نگاری مالی را ذیل عنوان خراج، به صورت فهرست‌وار آورده است (آئینه‌وند، ۱۳۸۷: ۲۱۸-۲۱۹). ابوالفضل شکوری نیز در کتاب *درآمدی بر تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگاری مسلمانان*، در قسمت مربوط به فهرست موضوعی آثار مورخان اسلامی تا سده چهارم، در جداولی مجزا به معرفی برخی از آثار مالی همچون دینار و درهم، بازار، خراج و اقطاع پرداخته است (شکوری، ۱۳۸۰: ۱۱۶-۱۱۵). سید حسین مدرسی در کتاب *زمین در فقه اسلامی*، بحث مفصلی در باب خراج ارائه می‌دهد. وی در ضمن بررسی وضع حقوقی نظام مالیات ارضی اسلامی، به معرفی برخی از تک‌نگاری‌های تاریخی و فقهی مسلمانان در باب خراج اهتمام نموده است (مدرسی، ۱۳۶۲: ۲۸۱/۲-۲۷۳). هدف نویسنده در این کتاب بحث از احکام و مسائل فقهی خراج می‌باشد. ابوالقاسم اجتهادی در مقدمه کتاب *وضع مالی و مالیه مسلمین از آغاز تا پایان دوره امویان* به معرفی برخی منابع و مآخذ مالی مسلمانان پرداخته است (اجتهادی، ۱۳۶۳: ۲۴-۱۵) اما به صورت تخصصی به تاریخ‌نگاری مالی وارد نشده است. حسین عزیزی نیز در کتاب *نقد و بررسی منابع تاریخی فتوح*، از کتب زکات، اموال و خراج نام برده است (عزیزی، ۱۳۹۱: ۱۲۲-۱۱۵) اما هدف نویسنده در این کتاب در واقع معرفی این آثار به عنوان منابع فقهی - حدیثی در باب فتوح می‌باشد و نه بحث در خصوص مسائل مالی.

در میان مقالات به نگارش درآمده، فرشته بوسعیدی در مقاله *تبیین سبک‌های خراج‌نگاری در تمدن اسلامی تا سال ۶۵۰ قمری*، به انواع سبک‌های خراج‌نگاری پرداخته و در ارتباط با هر یک از این سبک‌ها، به طور مجزا رویکردها، اهداف نویسندگان، روش نگارش، محتوا و کاربرد تاریخی و فقهی این آثار را مورد بررسی قرار می‌دهد (بوسعیدی، ۱۳۹۹: ۶۷-۹۶). نویسنده در این مقاله تنها به بحث آثار تألیفی در باب خراج پرداخته و مباحث مالی دیگر از جمله زکات را مورد توجه قرار نداده است. محمدعلی چلونگر در مقاله *بررسی موضوع و گونه‌های مالیه‌نگاری در چهار سده نخست هجری* (مطالعه موردی دینار و درهم، بازار، خراج و اقطاع)، ضمن بررسی علل و زمینه‌های اصلی توجه نویسندگان مسلمان به تدوین این آثار، بیشترین تأثیر جنبه سیاسی و حکومتی این آثار بر جایگاه،

رویکرد، اهداف، گرایش‌های مذهبی نویسندگان، تعدد تألیفات و جغرافیای تاریخی این آثار را مورد بررسی قرار داده است (چلونگر، ۱۳۹۸: ۹۴-۶۱). نویسنده در این اثر نامی از زکات نبرده است. یاسر عبدالکریم الحورانی نیز در مقاله‌ای با عنوان *منابع میراث اقتصادی اسلام*، به صورت فهرست‌وار به معرفی برخی نویسندگان مسلمان و آثار تألیفی آنان در ابواب مختلف اقتصادی از جمله دینار و درهم، بازار، زکات، مکاسب، تجارت، ربا، خراج و اقطاع، خمس، صنایع و... پرداخته (الحورانی، ۱۳۸۳: ۱۸۶-۱۸۴) ولی هیچ توضیحی در خصوص علل نگارش، رویکردها، اهداف نویسندگان و روش تدوین این آثار نداده است. فرشته بوسعیدی در مقاله *خراج‌نگاری در چهار قرن نخست هجری* با تأکید بر نقش شیعیان، علل توجه به نگارش آثاری تحت عنوان خراج و زمینه‌های شکل‌گیری این کتاب‌ها، محتوا، شیوه و روش نگارش، نگرش و هدف نویسندگان شیعه از تألیف کتب خراج در چهار قرن نخست هجری را مورد توجه قرار داده تا از این طریق کاربرد حدیثی-فقهی و تاریخی آثار و روایات خراج‌نگاران شیعه در آن دوره را تبیین و تحلیل کند (بوسعیدی، ۱۳۹۸: ۷۷-۹۵) ولی توجهی به بحث زکات نداشته است. علی صفری آق‌قلعه نیز در تحقیقی با عنوان *بررسی کتاب‌شناسانه آثار استیفاء در دوره اسلامی به معرفی تعدادی از آثار مسلمانان در باب خراج و استیفاء پرداخته* (صفری آق‌قلعه، ۱۳۹۲: ۳۲-۱۶) ولی هیچ اشاره‌ای به دیگر منابع مالی ننموده است.

به غیر از منابع فوق آثار دیگری همچون کتاب *میراث مکتوب شیعه* از سید حسین مدرسی، *تاریخ نگارش‌های عربی از فواد سزگین...* و نیز بسیاری از تحقیقات دیگر به بحث تاریخی و منابع تاریخ‌نگاری مالی پرداخته‌اند که جهت جلوگیری از اطاله مطالب از بیان آن‌ها خودداری می‌شود.

به هر روی باید توجه داشت که آثار فوق، برخی به معرفی صرف تک‌نگاری‌های مالی و اقتصادی در باب دینار و درهم، بازار، زکات، مکاسب، تجارت، ربا، خراج و اقطاع، خمس، صنایع و... و به ویژه خراج مسلمانان بسنده کرده‌اند و برخی دیگر هر چند به بررسی چارچوب تاریخی مالیه‌نگاری پرداخته‌اند ولی مباحثشان محدود به بحث خراج می‌باشد و توجهی به بحث زکات نکرده‌اند. اما این پژوهش با نگاهی متفاوت، ضمن بیان

تک‌نگاری‌های زکات، علل نگارش، رویکردها، اهداف نویسندگان و روش تدوین این آثار، محتوا، کاربرد حدیثی-فقهی و تاریخی و تفاوت کاربرد این آثار، تحلیل محتوایی و نویسندگان این آثار را مورد بررسی قرار می‌دهد.

زمینه‌ها، علل و عوامل نگارش تک‌نگاری‌های زکات

تألیف تک‌نگاری‌هایی تحت عنوان زکات، با وفات رسول‌الله ﷺ و به موازات رشد و گسترش دارالاسلام و فاصله گرفتن از عصر نبوت، از جانب مسلمین مورد توجه قرار گرفت. اوج زکات‌نگاری شیعیان، در سه قرن اول هجری و تحت تأثیر عوامل مختلف بوده که بخشی از آن‌ها ریشه در حوادث سیاسی و اجتماعی (فتوحات) دارد و بخشی دیگر مربوط به نیازهای فقهی-دینی حیات مسلمانان می‌شود. از جمله عواملی که در پیدایش و رشد زکات‌نگاری در میان مسلمانان نقش مهمی داشته می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. نگرش به مسائل مالی و زکات در قرآن

قرآن کریم تبیان جامعی است که موضوعات مبتلا به جامعه بشری را به نحو مطلوب تبیین نموده است: «تبیاناً لکل شیء» (نحل: ۸۹). بر این اساس بخشی از آیات قرآن پیرامون اقتصاد و احکام و اخلاق اقتصادی است. آموزه‌های اقتصادی قرآن همچون سایر آموزه‌های آن، ابعاد زندگی انسان را فرا گرفته و خطوط اصلی روابط اقتصادی و حقوق اقتصادی را تبیین نموده است. از این رو در بسیاری از آیات قرآن به مسائل مالی همچون مالکیت، عقود اسلامی، تجارت، توزیع، فقر و ثروت، نفقه، ربا، مالیات، ثروت‌های عمومی، منابع طبیعی و... توجه شده است طوری که به جرأت می‌توان گفت کمتر سوره‌ای از قرآن را می‌توان یافت که در آن در باب مسائل مالی سخن به میان نیامده باشد. حتی گاهی می‌بینیم که سوره‌ای همچون انفال اساساً عنوان مالی و اقتصادی دارد. در مورد زکات نیز باید گفت این واژه و مشتقاتش در قرآن ۵۹ مرتبه در ۲۹ سوره و ۵۶ آیه به کار رفته که در ۲۷ مورد در کنار نماز آمده است. از جمله:

«إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَارِمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ وَأَيْنَ السَّبِيلِ فَرِيضَةٌ مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ» (توبه: ۶۰)؛ صدقات (زکات) برای فقیران، مسکینان و کارگزاران جمع آوری آن و نیز برای به دست آوردن دل مخالفان، آزاد کردن بندگان، قرض داران، انفاق در راه خدا و مسافران نیازمند است و آن فریضه‌ای از جانب خداست و خداوند دانا و حکیم است.

این آیه بیانگر موارد مصرف زکات می‌باشد.

علاوه بر این آیات بسیار دیگری نیز وجود دارد که برای جلوگیری از اطاله کلام از ذکر آن‌ها خودداری می‌شود. از این آیات مشخص می‌شود که زکات به عنوان یکی از جنبه‌های مالی دولت اسلامی در قرآن مطرح شده و نه تنها از لحاظ اخلاقی. در واقع قرآن به زکات از جنبه عبادی و اقتصادی توجه کرده است.

۲. بهره‌گیری از سنت رسول الله ﷺ و امام علی علیه السلام

تدوین سنت رسول الله ﷺ و شکل‌گیری آن به عنوان یکی از مهمترین اجزای تاریخ اسلام، پاسخی بود به نیاز جامعه اسلامی که پس از عصر فتوح و در دوره استقرار و آرامش برای درک حرکت تاریخ و تحصیل معیارهایی برای ارزیابی آن به شناخت سیرت و سنت رسول الله ﷺ محتاج شد (سجادی، ۱۳۸۶، ۳۶). گفتار و کردار (سیره) رسول الله ﷺ به منظور رهنمود گرفتن از آن و اعتماد بر آن در قانونگذاری اسلامی و سامان دادن کارهای اداری (خضر، ۱۳۸۹، ۷۴)، از جمله مسائل مالی همچون زکات مورد توجه فقیهان بوده است. هنگامی که آیه «خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً» در ماه مبارک رمضان نازل شد، منادی رسول خدا ﷺ با صدای بلند در میان مردم چنین اعلام کرد: ای مردم! خدا زکات را بر شما واجب نمود، همان طور که نماز را بر شما واجب نمود... سپس حضرت به نداکننده فرمود: به مسلمانان بگو زکات اموالتان را اگر بدهید نماز شما قبول می‌شود. در پایان حضرت رسول ﷺ برای اجرای دستور خداوند، عاملین زکات را جهت جمع آوری زکات به سوی سرزمین قبایل روانه کرد (شیخ صدوق، ۱۳۶۷ ق، ۱۳/۲؛ عاملی، ۱۴۰۹ ق، ۹/۹؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۶ ق، ۴۲۷/۲). هم چنین رسول الله ﷺ برای گرفتن زکات، کارگزارانی تعیین فرمود و به اطراف فرستاد. در تاریخ اسلام نام این افراد به ثبت رسیده و از آنان تحت عنوان «مصدقین» یاد شده است.

علاوه بر این ذکر شده هنگامی که رسول الله ﷺ از جعراَنه به مدینه رسید روز ۲۷ ذی القعدة بود. تا ماه محرم در مدینه ماند و در اول محرم کارگزاران زکات را برای جمع آوری آن به اطراف فرستاد. شخصی به نام «بُرَيْدَةُ بن الحُصَيْب» یا «کعب بن مالک» را به سوی طایفه اَسْلَم و غفار و «عَبَاد بن بشر الاشهلی» را به سوی طایفه سُلَیْم و مُزَیْنَه و «ضحاک بن سفیان الکلابی» را به سوی طایفه بنی کلاب و... فرستاد (واقعی، بی تا، ۹۷۳/۳). نیز در صدر اسلام افرادی متخصص تخمین مبلغ زکات بودند که از طرف رسول خدا ﷺ و حضرت علی ﷺ به مناطق مختلف اعزام می شدند. حضرت علی ﷺ برای «مخنف بن سلیم» که مسئول اخذ زکات بود عهدنامه‌ای نوشت که در آن آمده است: «هر کس از پیروان ما از مردم جزیره و کوفه و شام ادعا کرد که زکات مال خود را به کارگزاران شام پرداخت کرده، درست نیست؛ زیرا نیروی سواره و پیاده ما از او حمایت کرده و سزاوار نیست که افرادی در این مناطق از خدمات ما بهره‌مند شوند ولی زکات اموال خود را به دشمنان ما بدهند» (نوری طبرسی، بی تا، ۱۰۷/۷). از این خبر معلوم می شود که زکات، بخشی از درآمدهای دولتی است و باید به حاکم داده شود تا امنیت را با تدبیر و استفاده از قوای مسلح به وجود آورد. پس باید گفت که پیروی از سنت رسول الله ﷺ و شیوه حکومتی امام علی ﷺ بود که بعد از وفات ایشان، محدثان و اخباریان شیعه را اولاً به نگارش سیره رسول الله ﷺ و بعد از آن به تألیف کتاب‌های حدیثی- فقهی و تاریخی واداشت که در آن‌ها ضمن نقل احادیث رسول الله ﷺ و روایات امام علی ﷺ در باب مسائل مختلف مالی، بحث زکات را نیز در برداشت و بعدها باعث نگارش کتاب‌های مستقلی در باب زکات توسط شیعیان شد.

۳. توجه به مسائل فقهی - مالی

افزون بر ضوابط تعیین شده در سنت نبوی، برخی شیوه‌های کاربردی خلفای نخستین، خود دستمایه‌ای شد تا فقیهان و محدثان مخصوصاً در روزگار عباسیان، با بهره‌گیری از آن‌ها به تدوین مباحث اموال و طبقه‌بندی آن‌ها پردازند و آثاری نظری و گاه کاربردی در این موضوع تألیف کنند. با این که فقیهان همیشه اشراف و نظارت مستقیم بر نظام مالی دولت اسلامی نداشتند، اما از نظر تطبیق مبانی نظری، آراء و آثار فقهی آنان از اهمیت کاربردی بسزایی برخوردار بوده است؛ زیرا احکام و مسائل مرتبط به امور خلافت،

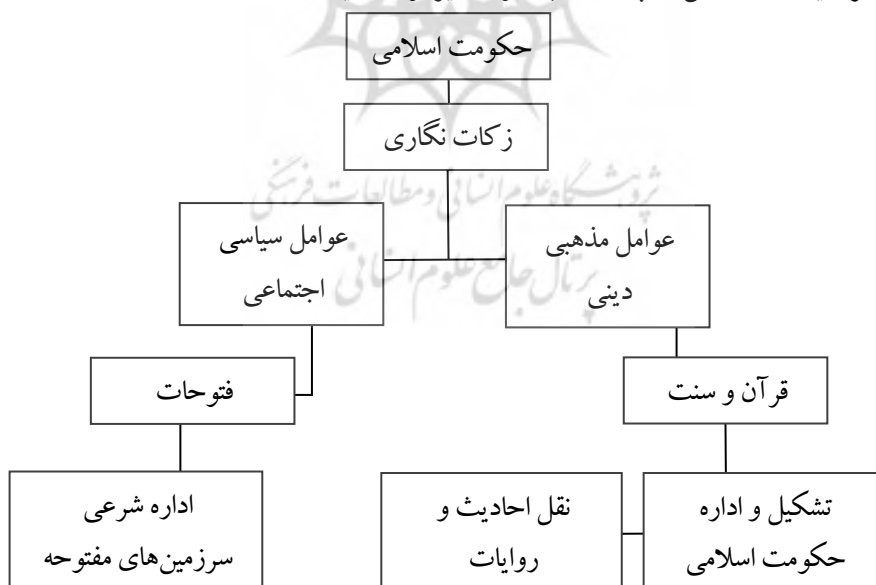
می‌بایست توسط فتاوی فقیهان با قوانین شرع منطبق می‌گردید. از این‌رو در میانه سده دوم هجری، نیاز دستگاه خلافت، فقهای چون اوزاعی را برآن داشت تا با تألیف اثری با عنوان «السیر» ضمن پرداختن به احکام جنگ، ضوابط مربوط به اموال مسلمانان را نیز تدوین نماید (شافعی، بی‌تا: ۳۶۹/۷-۳۳۳). شیعیان نیز با توجه به تفاوت در احکام مالی بین مذاهب شیعه و اهل سنت، از همان قرن نخست، جهت تشریح احکام آن با نگاه شیعی دست به تألیف آثار در این زمینه زده‌اند. نمونه بارز این آثار کتابی است با عنوان «السنن» که ابورافع (۴۱ق) در قرن اول تدوین کرده است (نجاشی، بی‌تا، ۱). همچنین به تدریج و با گذر زمان مشاهده می‌شود که با گسترش کاربرد فقه به لحاظ زیاد شدن مسائل، بعد از فتوحات اسلامی و ورود مسائل جدید و بررسی‌های دقیق‌تر علمی در گستره فقه، یعنی از ابتدای قرن دوم هجری تا اوایل قرن چهارم هجری، کتاب‌های فقهی مهمی به نگارش درآمدند که در آن‌ها ضمن پرداختن به جنبه‌های مختلف فقهی، فقه مالی نیز مورد توجه بوده و زکات به عنوان یکی از سبک‌های مالی، مطرح شده و در نتیجه آثار مستقلی در این باب به نگارش درآمده است.

۴. فتوحات و گسترش مناطق اسلامی

در نیمه دوم قرن اول هجری به واسطه فتوحات، دارالاسلام گسترش یافت و متعاقب آن تنوع اوضاع و احوال بومیان در سرزمین‌های مختلف ایجاد کرد که خلفا به اتخاذ روش‌های مالیاتی متفاوت پردازند. به عنوان مثال به کارگیری سنت تقسیم اموال از سوی ابوبکر بارها صورت می‌پذیرفت که از آن میان، قضیه تقسیم مساوی مبالغ رسیده از بحرین میان مردم از شهرت روایی بیشتری برخوردار است (ابن سعد، ۱۹۰۴ م، ۲۱۳/۱). پس از ابوبکر، عمر علاوه بر به کارگیری روش رسول خدا ﷺ، در مواردی خاص با بهره‌گیری از کتاب و مشابَهاتی در سنت نبوی، خود، رأی صادر می‌کرد (ابوعبید، ۱۹۸۸ م: ۳۷/۱-۳۶). آنچه دوره خلافت عمر را از حساس‌ترین دوره‌های تاریخ مالی اسلام می‌نماید، جهادی بودن دوره و پیوستن بسیاری سرزمین‌ها به قلمرو حکومت اسلامی است؛ همچنین بنیاد نهادن برخی دیوان‌های مالی و چگونگی برخوردهای مالی با افراد، بر اهمیت دوره تاریخی او می‌افزاید (ابویوسف، ۱۳۹۹ق: ۲۳/۱-۲۴؛ ماوردی، ۱۴۰۵ق، ۲۴۹/۱). در باب پرداخت زکات نیز چون زکات

به عنوان یکی از منابع دولت اسلامی نه تنها بر مسلمانان، بلکه از نظر مذاهب شیعه بر خلاف مذاهب اهل سنت به جز مالکی، بر غیر مسلمان نیز واجب است (الجزایری، ۱۴۲۴ ق، ۵۳۷/۱)، به تبع آن با توجه به فتوحاتی که در دارالکفر صورت گرفت، پرداخت زکات بر غیر مسلمان نیز واجب شد. در نتیجه فقهای شیعه از همان قرن نخست هجری به منظور تشریح ابعاد مختلف زکات از جمله وجوب پرداخت، موارد تعلق، موارد مصرف، شرایط پرداخت و... دست به نگارش آثاری در این زمینه زدند و پژوهش‌های نابی در این موضوع به یادگار گذاشتند.

با توجه به مطالب فوق در باب زمینه، علل و عوامل نگارش زکات‌نگاری باید گفت که زکات‌نگاری در چند سده نخستین هجری از یک طرف متأثر از عوامل مذهبی و دینی جامعه است که در واقع تحت تأثیر قرآن به عنوان کلام الهی و نیز سنت رسول الله ﷺ در دو قالب عملی و رفتاری (تشکیل و اداره حکومت اسلامی) و تئوری (نقل احادیث و روایات ایشان) قرار می‌گیرد و از سوی دیگر عوامل سیاسی-اجتماعی جامعه که خود را در جریان فتوحات مسلمانان و مسائل منشعب از آن‌ها، از جمله نحوه اداره شرعی سرزمین‌های مفتوحه نشان داد، باعث نگارش آثاری در موضوع زکات شد. برای درک بهتر زمینه‌های نگارش کتب زکات به نمودار زیر توجه کنید.

هدف، سبک نگارش و نگرش نویسندگان و محتوای این آثار

تک‌نگاری‌های مربوط به زکات در سه قرن نخست هجری توسط شیعیان از یک سو به منظور پاسخگویی به مسائل فقهی - شرعی و تشریح احکام زکات و از سوی دیگر با هدف رفع مشکلات مالی ناشی از فتوح از جمله مسأله زکات به نگارش درآمده‌اند. در نتیجه هدف از نگارش این آثار از یک جنبه، مذهبی و دینی و از جنبه دیگر سیاسی و اجتماعی بوده است. بنابراین فقهای شیعه به عنوان تشریح‌کنندگان احکام اسلام از جمله زکات به عنوان یک امر واجب، با روش روایی و با نگرش فقهی دست به تألیف این آثار زده‌اند.^۱ در سه قرن اولیه اسلامی، فقهای شیعه فقط به روایت و نقل سخنان ائمه علیهم‌السلام اکتفا می‌کردند و اجازه فتوا دادن به خود نمی‌دادند، چرا که ائمه علیهم‌السلام را معادن حکمت الهی و مرتبط با مرکز وحی می‌دانستند. از این رو حتی اگر می‌خواستند کتابی غیر روایی به نگارش درآورند سعی می‌کردند از الفاظ روایات استفاده کنند و سخنی غیر از سخن اهل بیت عصمت و طهارت علیهم‌السلام ننویسند. دقیقاً از همین روست که اکثر آثار مربوط به ابواب فقهی همچون زکات به سبک و روش روایی به نگارش درآمده‌اند. در باب محتوای این آثار نیز باید گفت هر چند اثری از این تک‌نگاری‌ها بر جای نمانده اما با مراجعه به کتب جامع حدیثی شیعه از جمله کتب اربعه درمی‌یابیم که این آثار جامع حدیثی شامل ابوابی در احکام اسلام از جمله ابواب مالی همچون خمس، فیه، وقف و زکات می‌باشند. در باب زکات آنچه در این آثار مطرح شده در دو طبقه‌بندی قرار می‌گیرد: زکات مال و زکات فطره (بدن). زکات مال شامل وجوب پرداخت زکات، موارد تعلق، موارد مصرف، شرایط پرداخت و از جمله زمان پرداخت آن می‌باشد. در باب زکات فطره (بدن) نیز توجه بیشتر در مورد مسائلی همچون ساقط شدن فطره از فقیر و محتاج، ماهیت زکات فطره، کمیت

۱. با توجه به اینکه در سه قرن مورد بررسی این مقاله حکومت در دست اهل سنت بود، بنا به شرایط شیعه و در مضیقه بودن آن‌ها امامان (امام علی، حسن، حسین، سجاد، باقر و صادق علیهم‌السلام) ترجیح می‌دادند پیروان آنان حتی الامکان زکات خود را به شیعیان اختصاص دهند و افراد می‌توانستند آن را خود به فقرا بدهند. پس از تشکیل نهاد و کالت (از زمان امام کاظم علیه‌السلام به بعد)، نمایندگانی از طرف امامان نصب شده بودند تا زکات را از شیعیان دریافت کنند، با این حال اختیار هزینه کرد زکات توسط خود افراد در راه‌های مجاز از آن‌ها سلب نشده بود (اخلاقی، ۱۳۹۳: ۲۰۸-۲۰۵).

آن، وقت پرداخت و مستحق آن می‌باشد. تک‌نگاری‌هایی در باب زکات توسط شیعیان در سه قرن نخست با همین محتوا به نگارش درآمده‌اند.

۴. کاربرد کتب زکات

کاربرد این آثار را از دو جنبه می‌توان مورد توجه قرار داد: حدیثی - فقهی و تاریخی.

۱. کاربرد حدیثی - فقهی

اگر چه به جرأت می‌توان گفت بیشتر این آثار از بین رفته ولی روشن است که این آثار مورد استفاده فقها و نویسندگان بعدی قرار گرفته است. از آنجا که محتوای این آثار مسائلی همچون وجوب پرداخت زکات، موارد تعلق، موارد مصرف و شرایط پرداخت آن و... را در برداشته و نیز یکی از ابواب مهم کتب جامع حدیثی شیعه از جمله کتب اربعه، بابتی به نام زکات می‌باشد، متوجه می‌شویم که فقها و محدثان شیعه این آثار را بسیار مورد توجه قرار داده‌اند و روایات فراوانی را از نویسندگان این آثار نقل کرده‌اند. نقل روایات از برخی از این فقها در باب زکات به اندازه‌ای زیاد است که به نظر می‌رسد روایان این روایات، تک‌نگاری‌های زکات را در اختیار داشته و آن‌ها را مورد استفاده قرار داده‌اند. به عنوان مثال می‌توان به نویسندگانی همچون حریر بن عبدالله سجستانی، حسین بن سعید اهوازی، سعد بن عبدالله اشعری قمی، حماد بن عیسی، صفوان بن یحیی و علی بن الحسن بن علی بن فضال اشاره کرد که روایات بسیاری در باب زکات از آن‌ها در جلد سوم الکافی، جلد دوم الاستبصار و جلد چهارم التهذیب نقل شده است.

در کتاب الکافی، کلینی بدون واسطه و با واسطه از اساتید خود از زکات‌نگاران شیعه و آثار آن‌ها نقل روایت کرده است. از جمله این افراد می‌توان به حریر بن عبدالله، حماد بن عیسی (حمادی، ۱۳۹۳ ق، ۱۸۹)، حسین بن سعید، حسن بن علی بن فضال (حمادی، ۱۳۹۳ ق، ۱۹۰)، صفوان بن یحیی، یونس بن عبدالرحمن، محمد بن احمد بن یحیی بن عمران اشعری، محمد بن حسن الصفار (حمادی، ۱۳۹۳ ق، ۱۹۱)، علی بن مهزیار (حمادی، ۱۳۹۳ ق، ۱۹۲)، سعد بن عبدالله اشعری (حمادی، ۱۳۹۳ ق، ۱۹۲)، علی بن حسن بن فضال (حمادی، ۱۳۹۳ ق، ۱۹۲)، و محمد بن عیسی بن عبید (حمادی، ۱۳۹۳ ق، ۱۹۲)، اشاره کرد. در کتاب من لایحضره الفقیه،

شیخ صدوق منابع خود را آثار حریز بن عبدالله، علی بن مهزیار اهوازی، حسین بن سعید و احمد بن محمد بن عیسی (شیخ صدوق، ۱۳۶۷ ق: ۴/۱-۳) می‌داند که جزء زکات‌نگاران شیعه می‌باشند.

در مشیخه کتاب تهذیب که مربوط به مشایخ شیخ طوسی می‌باشد از زکات‌نگارانی چون حسین بن سعید اهوازی (موسوی، ۱۳۸۲ ق، ۶۳)، سعد بن عبدالله اشعری (موسوی، ۱۳۸۲ ق، ۷۳)، صفوان بن یحیی بجلي (موسوی، ۱۳۸۲ ق، ۶۹)، علی بن الحسن بن فضال (موسوی، ۱۳۸۲ ق، ۵۵)، علی بن مهزیار (موسوی، ۱۳۸۲ ق، ۸۵)، محمد بن احمد بن یحیی اشعری (موسوی، ۱۳۸۲ ق، ۷۱)، محمد بن الحسن الصفار (موسوی، ۱۳۸۲ ق، ۶۰)، محمد بن علی بن محبوب (موسوی، ۱۳۸۲ ق، ۷۲)، محمد بن عیسی بن عبید یقطینی (موسوی، ۱۳۸۲ ق، ۸۳)، معاویه بن حکیم الدهنی (موسوی، ۱۳۸۲ ق، ۶۱)، موسی بن القاسم (موسوی، ۱۳۸۲ ق، ۸۱) و یونس بن عبدالرحمن (موسوی، ۱۳۸۲ ق، ۸۳) نام برده شده که شیخ طوسی بدون واسطه و با واسطه از این اشخاص در باب زکات نقل روایت کرده است. همچنین با توجه به این که استبصار شیخ طوسی تلخیص کتاب تهذیب الاحکام است و تمام روایاتی که در استبصار وجود دارد در تهذیب نیز آمده، روایات این کتاب چیزی بیش از روایات تهذیب را در بر ندارد. بنابراین تمام منابع و مشایخ طوسی که در کتاب تهذیب بوده در این کتاب نیز تکرار شده است.

نکته دیگر در کاربرد این آثار این است که کتاب کافی کلینی خود جزء منابع ارجاعی شیخ صدوق در من لایحضره و شیخ طوسی در تهذیب و استبصار بوده که خود نشانگر انتقال منابع مورد استفاده کلینی در باب زکات به دیگر کتب اربعه می‌باشد.

در پایان ذکر این نکته ضروری است که چون آثار به نگارش درآمده در باب زکات به صورت کتاب و اصل بوده و نیز از آنجا که قبل از تألیف کتب اربعه، اهتمام به حفظ این کتب و اصول زیاد بوده، پس از نوشته شدن این کتب، کم‌کم اهتمام به نگهداری این آثار کم شده و این آثار از بین رفته‌اند. علت این امر هم عدم ترتیب موضوعی این آثار بوده که کار با آنها را برای مراجعه‌کننده مشکل می‌کرده است. از سوی دیگر کتب چهارگانه حدیثی تمام محتویات این آثار را به صورت منظم درآورده بودند (مدیرشانه‌چی، ۱۳۸۲، ۹۴). پس اگر چه بیشتر این آثار از بین رفته‌اند ولی از تتبع کتب رجال و احوال پیشینیان به دست

می‌آید که تک‌نگاری‌های زکات در زمان صاحبان کتب اربعه و دیگر آثار حدیثی شیعه وجود داشته و آنان کتاب‌های خود را با استفاده از این کتب فراهم ساختند.

۲. کاربرد تاریخی

همان‌طور که قبلاً ذکر شد از آنجا که پرداخت زکات به عنوان یکی از منابع مالی دولت اسلامی نه تنها بر مسلمانان، بلکه از نظر مذاهب شیعه بر خلاف مذاهب اهل سنت به جز مالکی، بر غیر مسلمان نیز واجب است، مشاهده می‌شود این آثار مورد توجه فتوح نگاران و مالیه‌نگارانی که کتبی تحت عنوان الفتوح، الخراج و الاموال را به نگارش درآورده‌اند می‌باشد. همچنین از آنجا که مبنای نگارش کتب الخراج و الاموال، فتوحات بوده و این دسته از آثار توسط فقیهان شیعه، به سبک و روش روایی به منظور اداره شرعی سرزمین‌های مفتوحه و جهت تطبیق شرع با احکام زمین به نگارش درآمده، درمی‌یابیم علاوه بر بحث خراج، غنیمت و فیء، جزیه و قطایع، به بحث زکات نیز پرداخته‌اند. البته در برخی کتب الاموال و الخراج از زکات به عنوان صدقه نام برده شده است. به عنوان مثال قاضی ابویوسف در کتاب الخراج از زکات به عنوان صدقه نام برده ولی یحیی بن آدم عنوان زکات و صدقه را به طور مشترک مورد استفاده قرار داده است. تعدادی از روایات نقل شده از فقیهان شیعه در باب زکات را می‌توان در کتبی همچون الاموال (ابوعبید، بی تا: ۱۱۹، ۵۶۲، ۴۴۵، ۵۴۸، ۵۴۹)، الاموال (ابن زنجویه، ۱۴۰۶ ق: ۷۷۶/۲، ۷۷۷، ۷۹۰، ۷۶۹؛ ۹۸۹/۳، ۱۱۴۳، ۱۰۱۹، ۱۲۵۲، ۱۲۵۸)، الخراج (ابویوسف، بی تا، ۶۱) و الخراج (قرشی، بی تا، ۱۵۰) یافت که به نقل روایت در باب زکات از فقهای چون ابورافع، حارث اعور، محمد بن عبدالرحمن بن مغیره بن ابوذیب، علی بن ابی حمزه و معاویه بن عمار الدهنی پرداخته‌اند. بلاذری نیز به عنوان یک مورخ در کتاب فتوح البلدان (بلاذری، ۱۹۸۸ ق: ۴، ۶۵، ۶۶، ۸۲، ۸۱) به نقل روایت از محمد بن عبدالرحمن بن مغیره بن ابوذیب پرداخته است. در کتب تواریخ محلی همچون تاریخ مدینه منوره (ابن شبه، ۱۴۱۷ ق، ۳۴) و المواعظ و الاعتبار (مقریزی، ۱۴۱۸ ق، ۱۸۰/۱) روایاتی از ابورافع در باب زکات نقل شده است. البته نقل روایت از فقهای شیعه در کتب مذکور به این حد محدود نمی‌شود چرا که ما در این قسمت به معرفی فقهای پرداخته‌ایم که دارای اثر تألیفی در باب زکات بوده‌اند

و روایات آن‌ها در این کتب نقل شده است و گرنه روایاتی از شیعیان در کتب فوق به نقل روایات در باب زکات پرداخته‌اند که دارای آثار تألیفی در باب زکات نمی‌باشند.

۳. تفاوت کاربرد این آثار در منابع حدیثی - فقهی و تاریخی

یک. تک‌نگاری‌های مربوط به زکات بیشتر در کتب حدیثی - فقهی شیعه مورد توجه بوده است. این مسأله از آنجا ناشی می‌شود که زکات در دو، سه قرن نخست بیشتر از جنبه فقهی در جهت تشریح احکام زکات مورد توجه بوده تا جنبه تاریخی. دو. نقل روایات زکات در کتبی همچون فتوح، اموال و خراج علاوه بر جنبه فقهی از جنبه تاریخی نیز برخوردار است؛ چرا که در این کتب علاوه بر ذکر حوادث و وقایع تاریخی در باب فتوح، خراج و اموال به صورت روایی به نقل روایات زکات نیز پرداخته شده که می‌توان گفت هم جنبه فقهی دارد و هم جنبه تاریخی. هم‌چنین ذکر این روایات در کتب تواریخ محلی بیشتر به دلیل توجه به جنبه تاریخی زکات در این آثار می‌باشد تا جنبه فقهی.

سه. در کاربرد کتب زکات و نقل روایات از نویسندگان آثار فوق مشاهده می‌شود که از نویسندگان کتب زکات که در دو قرن نخست به نقل روایت و نگارش آثار در باب زکات پرداخته‌اند، در کتب مالی، فتوح و تواریخ محلی روایاتی نقل شده در صورتی که ما در کتب تاریخی، روایاتی از نویسندگان کتب زکاتی که از قرن دو به بعد به نقل روایت و دست به نگارش اثر در باب زکات زده‌اند مشاهده نمی‌کنیم.

چهار. روایات و آثار نویسندگان کتب زکات از قرن دو به بعد در کتب حدیثی - فقهی مشاهده می‌شود. این امر به این مسأله برمی‌گردد که اکثر کتب مالی و فتوح و تاریخی که به نقل روایت از نویسندگان کتب فوق در باب زکات پرداخته‌اند در قرن دوم به نگارش درآمده‌اند.

پنج. کاربرد تک‌نگاری‌های زکات در کتب تاریخی با واسطه و تنها به صورت نقل روایت از نویسندگان این آثار می‌باشد ولی کاربرد این آثار در کتب حدیثی - فقهی، استفاده بدون واسطه از این تک‌نگاری‌ها و نقل روایت از نویسندگان آن‌ها می‌باشد.

در پایان ذکر دو نکته ضروری است؛ نخست این که اگر چه نویسندگان اهل سنت در کتب حدیثی خود به نقل روایات در باب زکات از فقهای شیعه پرداخته‌اند ولی این نقل روایات در مقایسه با روایاتی که نویسندگان شیعه از فقها به خصوص اصحاب ائمه علیهم‌السلام و تک‌نگاری‌های آن‌ها داشته‌اند کمتر می‌باشد. این مسأله می‌تواند گویای این باشد که نویسندگان اهل سنت تمایلی به ذکر نام راویان شیعه در آثار خود نداشته‌اند که این خود نشانگر وضعیت سیاسی و مذهبی عصر نویسندگان مذکور می‌باشد.

نکته دوم ضرورت بازسازی تک‌نگاری‌های زکات است. همان گونه که بیان شد از هیچ یک از این آثار نسخه‌ای در دست نیست و از شماری از آن‌ها تنها نامی برجای مانده و نشانی حتی در آثار دیگران به چشم نمی‌خورد (احمد بن ابی زاهر، محمد بن اورمه) اما از بعضی دیگر، در آثار حدیثی در دوره‌های بعد، روایاتی به جا مانده است. این نقل روایت‌ها البته یکسان نیستند؛ برخی کوتاه و مختصرند (محمد بن عیسی بن عبید، عبدالله بن جبلة) اما از بعضی دیگر بخش‌های قابل توجهی در سایر منابع محفوظ مانده است (حریر بن عبدالله، حسین بن سعید، حماد بن عیسی). آنچه برای بازسازی چنین آثاری ضروری است، در مرحله اول گسترش دامنه جستجو به منظور یافتن مقوله‌هایی هر چه بیشتر از این آثار در منابع متعدد تاریخی، حدیثی-فقهی است. در مرحله بعد باید این نقل روایت‌ها استخراج شده و دوباره تدوین و بازسازی گردند. نتیجه این کار احیای ده‌ها اثر از میراث مکتوب حدیثی شیعه در باب زکات خواهد بود.

زکات‌نگاران شیعه

در این قسمت به معرفی شیعیانی می‌پردازیم که در سه قرن نخست هجری، دست به تألیف اثر در باب زکات زده‌اند:

۱. ابورافع (حدود ۴۱ ق)

ابورافع، مولی رسول‌الله صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، اسم او اسلم، وی بعد از رسول‌الله صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم از بزرگان شیعه بود که به خدمت امیرالمؤمنین علیه‌السلام درآمد و در جنگ‌های حضرت حضور داشت و صاحب بیت‌المال وی در کوفه بود. فرزندان وی عبیدالله و علی نیز کاتب امیرالمؤمنین علیه‌السلام بودند

(نجاشی، بی تا، ۱). ابورافع دارای کتابی به نام «السنن والأحكام والقضايا» بوده که محمد بن عبیدالله بن ابی رافع، از ابی رافع از علی علیه السلام نقل کرده است (نجاشی، بی تا، ۳). این کتاب نه تنها در باب نماز، حج و قضایا بوده بلکه شامل زکات نیز می شده است. برای دیدن گزارش های وی بنگرید به: کتاب وسائل الشیعه (عاملی، ۱۴۰۹، ق، ۲۷۹/۹) کتاب الاموال (ابوعبید، بی تا: ۵۴۹-۵۴۸)، کتاب الخراج (ابویوسف، بی تا، ۶۱)، کتاب المواعظ و الاعتبار بذكر الخطط والآثار (مقریزی، ۱۴۱۸، ق، ۱۸۰/۱)، کتاب الاموال (ابن زنجویه، ۱۴۰۶، ق: ۹۸۹/۳، ۱۱۴۳)، کتاب تاریخ مدینه منوره (ابن شبه، ۱۴۱۷، ق، ۳۴۰) و کتاب الخراج (ابویوسف، بی تا، ۶۱). از جمله راویان روایات وی در باب زکات دو فرزند ابورافع، علی و عبیدالله هستند.

۲. حارث اعور (م ۶۵ ق)

حارث بن عبدالله همدانی، یک چشم، کنیه او ابوزهیر، از شیعیان اهل کوفه، نام پدر وی عبید نیز گفته شده است. وی از امام علی علیه السلام و عبدالله بن مسعود روایت کرده است. وی در سال ۶۵ هـ در کوفه درگذشت (ابن حبان، ۱۳۹۶، ق، ۲۲۲/۱؛ ابن ابی حاتم، ۱۲۷۱، ق، ۷۸/۳؛ ابن قتیبه، ۱۹۹۲، م، ۶۲۴) کتاب یا صحیفه ای از وی گزارش شده (ابن ابی حاتم، ۱۲۷۱، ق، ۲۶/۶؛ العقیلی، ۱۴۰۴، ق، ۵۷/۳) که فهرستش از بخشی از مرویاتی است که در منابع به روایت ابواسحاق سیعی از حارث از امام علی علیه السلام نقل شده است (مدرسی، ۱۳۸۳، ۷۱). بخشی از این صحیفه در باب زکات است که یحیی بن آدم در الخراج (قرشی، بی تا، ۱۵۰) و ابوعبید در اموال (ابوعبید، بی تا: ۱۱۹، ۵۶۲) ابن زنجویه در اموال (ابن زنجویه، ۱۴۰۶، ق، ۱۰۱۹/۳)، عاملی در وسائل الشیعه (عاملی، ۱۴۰۹، ق: ۱۹، ۳۸۷/۹) و السدیس در کتاب *إجابة السؤال فی زکاة الأموال* از آن نقل روایت کرده اند (السدیس، ۱۴۲۴، ق، ۲۹۳). روایات نقل شده در باب زکات مال در کتاب الخراج قرشی، الاموال ابوعبید و اموال ابن زنجویه بدون واسطه و مستقیماً از امام علی علیه السلام نقل شده است.

۳. ربیعہ بن سمیع (قرن اول ق)

از کارگزاران امام علی علیه السلام در جمع آوری زکات (نجاشی، بی تا، ۶). نجاشی کتابی به نام «زکوات النعم» درباره زکات گاو و شتر و گوسفند برای این شخص معرفی کرده که الحسین بن عبیدالله با هشت واسطه آن را از امیرالمؤمنین علیه السلام روایت کرده است (نجاشی، بی تا،

۶. آن طور که از نقل راویان مشخص است این کتاب احتمالاً مجموع روایات امام علی علیه السلام در باب زکات حیوانات بوده که ربیع بن سَمیع آن را جمع آوری و تنظیم کرده است. بخشی از این سند در کافی (۵۳۹/۳-۵۴۰) و تهذیب (۹۵/۴) آمده که در آن، نام دریافت کننده و راوی در نسخه چاپی بر اساس برخی از نسخه‌های خطی، زمعه بن سُبَیح آمده است. دست کم در یک نسخه معتبر کافی، به جای «زمعه» «ربیع» آمده و در نسخه دیگری «سُبَیح» بدون نقطه زیر باء دیده شده است. بنابراین چنین به نظر می‌رسد که ضبط این نام در کافی با آنچه در نجاشی آمده، برابر بوده است (مدرسی، ۱۳۸۳، ۵۸). این کتاب از جمله کتب فقهی است (سزگین، ۱۴۱۲ ق، ۲۶۱/۳).

۴. بکر بن احمد بن محمد بن ابراهیم (قرن اول ق)

ابومحمد که به او گفته می‌شده اَشِج بنی اَعصر. او در وفد عبدالقیس بر رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم وارد شد. بکر بن زیاد از امام باقر علیه السلام روایت کرده و روایت کرده از او ابوالحسن علی بن محمد بن جعفر عسکری (نجاشی، بی تا، ۸۵؛ عسقلانی، ۱۳۹۰ ق، ۴۷/۲). از جمله آثاری که وی به نگارش در آورده کتاب الزکاة می‌باشد (نجاشی، بی تا، ۸۵). از این کتاب اثری بر جای نمانده است. البته ما در کتب رجالی با دو راوی به نام‌های «بکر بن احمد بن زیاد» و «بکر بن احمد بن ابراهیم» روبرو هستیم که آیه الله خویی این دو نام را یک تن می‌داند (خوئی، ۱۴۱۳ ق، ۱۷۵/۴).

۵. محمد بن عبدالرحمن بن مغیره بن ابوذیب (م ۱۵۹ ق)

ابوعبدالرحمن متولد سال ۸۰ ق (سخاوی، ۱۴۱۴ ق، ۵۱۷/۲). از بنی عامر بن لؤی از فقهاء، محدثین و قاضی بوده (ابن ندیم، ۱۳۶۶ ق، ۴۱۲). طوسی در رجال خود او را از اصحاب امام صادق علیه السلام معرفی می‌کند (طوسی، ۱۳۸۰ ق، ۱۳۳). احمد بن حنبل او را از ثقات می‌داند (الباجی اندلسی، ۱۴۰۶ ق، ۶۶۰/۲). وی کتابی تحت عنوان «السنن» داشته که محتوای آن فقهی بوده و یکی از آن کتب در باب زکات بوده است (ابن ندیم، ۱۳۶۶ ق، ۴۱۲). برای دیدن گزارش‌های وی بنگرید به: ابن زنجویه، ۱۴۰۶ ق، ۱۲۵۲/۳، ۱۲۵۸؛ بلاذری، ۱۹۸۸ م، ۴، ۶۵، ۶۶، ۸۱، ۸۲؛ ابن ابی شهبه، ۱۴۰۹ ق، ۴۱۸/۲؛ ابوالفداء، ۱۴۳۰ ق، ۳۶۳/۱؛ الصنعانی، ۱۴۰۳ ق، ۴۹۹/۴.

۶. معاویه بن عمار الدهنی بجلی (م ۱۷۵ ق)

کوفی از بزرگان شیعه، مقدم، عظیم شأن، پدرش عمار از ثقات، بزرگ، مکنی به أبا معاویه و أبا القاسم و أبا حکیم بوده است. وی از امام صادق علیه السلام و امام کاظم علیه السلام روایت کرده است (نجاشی، بی تا، ۳۲۲). از جمله آثار وی می توان به کتاب الزکاة اشاره کرد. این کتاب توسط جماعتی از اصحاب شیعه از اُبی جعفر ابن بابویه با پنج واسطه از معاویه بن عمار روایت شده است (نجاشی، بی تا، ۳۲۳؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۵۳ ق، ۱۰۸). برای دیدن گزارش های وی بنگرید به: طوسی، ۱۳۷۵ ق، ۸/۲، ۳۲، ۳۸، ۴۲؛ کلینی، ۱۴۰۷ ق، ۳/۶۵۷؛ کلینی، ۱۴۰۷ ق، ۴/۲۴۳، ۲۴۴؛ طوسی، ۱۳۶۵ ق، ۴/۴۴، ۷۲، ۷۶، ۸۱؛ طوسی، ۱۳۶۵ ق، ۹/۵۳؛ شیخ صدوق، ۱۳۶۷ ق، ۲/۱۵، ۱۷، ۱۷۸، ۱۷۹؛ حکیم، بی تا، ۹۹/۹، ۳۳۲، ۳۳۸، ۳۹۲؛ عاملی، ۱۴۰۹ ق، ۹/۱۵۷، ۱۶۲، ۲۵۵، ۲۵۸، ۳۰۱، ۳۳۳؛ ابن زنجویه، ۱۴۰۶ ق، ۲/۷۶۹.

۷. اسماعیل بن موسی بن جعفر بن محمد بن علی بن الحسین علیه السلام (حیات قبل از ۱۸۳ ق)

متولد و ساکن مصر (نجاشی، بی تا، ۲۱) از علما و رواتی که تا قبل از ۱۸۳ ق حیات داشته است (کحاله، بی تا، ۲۹۷/۲). از جمله آثار وی می توان به کتاب الزکاة اشاره کرد. حسین بن عییدالله با سه واسطه این کتاب را از اسماعیل بن موسی روایت کرده است (نجاشی، بی تا، ۲۱؛ طوسی، بی تا: ۶۱-۶۰؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۵۳ ق، ۶). برای دیدن گزارش های وی بنگرید به: نوری طبرسی، بی تا، ۷/۴۷؛ طباطبائی، ۱۴۱۶ ق، جزء ۶۰، ۱۱.

۸. محمد بن فضیل ابن غزوان (م ۱۹۵ ق)

ابو عبدالرحمن، مولی بنی ضبة، کوفی، از پدرش، مغیره، الاعمش و حصین حدیث شنیده است (البخاری، بی تا، ۲۰۷/۱؛ ذهبی، ۱۴۱۳ ق، ۲/۲۱۲). وی از طبقه هفتم کوفیان بوده و وفات وی سال ۱۹۵ هجرت شده است (الحکری، ۱۴۲۲ ق، ۱۰/۳۱۲). وی کتابی تحت عنوان «السنن» داشته که شامل کتاب های فقه همچون کتاب الطهارة، الصلاة، المناسک و الزکاة می شده است (ابن ندیم، ۱۳۶۶ ق، ۴۱۳). حاجی خلیفه و کحاله نیز کتابی تحت عنوان زکات (حاجی خلیفه، ۱۴۳۱ ق، ۹/۶؛ کحاله، بی تا، ۱۱/۱۳۱) را از تألیفات وی می دانند. برای دیدن

گزارش‌های وی بنگرید به: کلینی، ۱۴۰۷ ق، ۶۶۸/۳؛ طوسی، ۱۳۶۵ ق، ۱۰۷/۴؛ عاملی، ۱۴۰۹ ق، ۳۰۱/۹؛ الساعاتی، بی تا، ۹۷/۹.

۹. علی بن ابی حمزه (حدود ۲۰۰ ق)

أبی حمزه، سالم البطائنی^۱ ابوالحسن، مولی انصار، کوفی. ابی حمزه، وی از شیعیان واقفی بوده است. از جمله آثار وی می توان به کتاب الزکاة اشاره کرد (نجاشی، بی تا، ۱۸۸). بطائنی علاوه بر امام صادق و امام کاظم و امام رضا علیهم السلام و ابوبصیر، از حدود پانزده تن از روایان بزرگ شیعه نقل حدیث کرده است (خوئی، ۱۴۱۳ ق: ۳۸۹۴۱۳/۱۱). کتاب زکات وی توسط محمد بن عثمان بن الحسن با چهار واسطه روایت شده است (نجاشی، بی تا، ۱۸۸). برای دیدن گزارش‌های وی بنگرید به: ابوعبید، بی تا، ۴۴۵؛ ابن زنجویه، ۱۴۰۶ ق: ۷۶۶/۲، ۷۷۷، ۷۹۰؛ کلینی، ۱۴۰۷ ق: ۶۰۴/۳، ۶۲۵، ۶۳۴، ۶۵۹؛ طوسی، ۱۳۶۵ ق، ۱۱۱/۴؛ طوسی، ۱۳۶۵ ق: ۲۶/۹، ۵۴؛ شیخ صدوق، ۱۳۶۷ ق، ۱۷۹/۲؛ حکیم، بی تا: ۱۹۳/۹، ۳۱۹؛ عاملی، ۱۴۰۹ ق: ۳۰۷، ۷۲/۹، ۲۶۴، ۱۰۳، ۷۷، ۷۲/۹.

۱۰. یونس بن عبدالرحمن (م ۲۰۸ ق)

ابومحمد، از اصحاب موسی بن جعفر و امام رضا علیه السلام بوده است (نجاشی، بی تا: ۳۴۹-۳۴۸؛ ابن ندیم، ۱۳۶۶ ق، ۴۰۴). وی از امام جعفر صادق، امام موسی کاظم و امام رضا علیهم السلام نقل روایت کرده است (نجاشی، بی تا، ۳۴۸). از جمله آثار وی کتاب الزکاة می باشد. محمد بن علی أبو عبدالله بن شاذان القزوینی با سه واسطه این کتاب را روایت کرده است (ابن ندیم، ۱۳۶۶ ق، ۴۰۴؛ نجاشی، بی تا، ۳۴۹). برای دیدن گزارش‌های وی بنگرید به: طوسی، ۱۳۷۵ ق: ۴/۲، ۲۳؛ طوسی، ۱۳۶۵ ق: ۴۲/۴، ۱۱۱؛ شیخ صدوق، ۱۳۸۶ ق، ۱۰۸/۲.

۱۱. حماد بن عیسی ابومحمد الجهنی (م ۲۰۹ ق)

مولی، عربی، اصل او از کوفه بوده ولی ساکن بصره. وی از امام صادق، امام کاظم و امام رضا علیهم السلام روایت کرده است. کتاب الزکاة برای او ست (نجاشی، بی تا، ۱۰۹؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۵۳ ق، ۳۷). اکثر روایاتی که حماد نقل کرده از حریر بن عبدالله سجستانی بوده. حسین بن

۱. نسبت او، بطائنی، اشاره به آن است که او یا پدرانش به بافتن آستری لباس (بطانه) یا خرید و فروش آن اشتغال داشته‌اند (مامقانی، ۱۳۴۹ ق، ۲۹۰/۱).

عبدالله با چهار واسطه این کتاب را روایت کرده است. حماد در سال ۲۰۹، در نود و چند سالگی در گذشت (نجاشی، بی تا، ۱۱۰). برای دیدن گزارش های وی بنگرید به: طوسی، ۱۳۷۵ ق: ۳/۲، ۶، ۸، ۹، ۱۰، ۱۳، ۱۷، ۱۸، ۲۳، ۳۱، ۳۶، ۳۸، ۴۴، ۴۵، ۴۷، ۴۸؛ کلینی، ۱۴۰۷ ق: ۵۹۵/۳، ۵۹۶، ۶۰۵، ۶۱۲، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ...؛ طوسی، ۱۳۶۵ ق: ۳/۴، ۶، ۹، ۱۲، ۱۷، ۱۹، ۲۲، ۳۵، ۴۱، ۴۹، ۵۱، ۵۲، ...؛ شیخ صدوق، ۱۳۶۷ ق: ۳۷/۲، ۱۷۸، ۱۷۹؛ عاملی، ۱۴۰۹ ق: ۶۳/۹، ۶۷، ۶۹، ۷۱، و ...

بیشترین روایات نقل شده توسط وی در کتاب کافی و تهذیب می باشد.

۱۲. صفوان بن یحیی (۲۱۰ ق)

ابو محمد، بجلی بیاع السابری^۱، کوفی، سپس بغدادی، ثقه (نجاشی، بی تا، ۱۴۸؛ حاجی خلیفه، ۱۴۳۱ ق، ۳۴۸/۵)، مولی بجلیه، ثقه نزد اهل حدیث (طوسی، بی تا، ۱۷۱) که از امام رضا و امام جواد علیهما السلام روایت کرده است. وفات وی در سال ۲۱۰ هـ بوده است (نجاشی، بی تا، ۱۴۹؛ حاجی خلیفه، ۱۴۳۱ ق، ۳۴۸/۵؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۵۳ ق، ۵۲). از جمله آثار وی کتاب الزکاة بوده است (نجاشی، بی تا، ۱۴۹). برای دیدن گزارش های وی بنگرید به: طوسی، ۱۳۷۵ ق: ۱۱/۲، ۱۶، ۱۸، ۲۵، ۲۷، ۲۸؛ کلینی، ۱۴۰۷ ق: ۳/۳، ۶۰۳، ۶۱۴، ۶۱۶، ۶۲۱، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۷، ۶۲۹، ۶۳۳، ...؛ کلینی، ۱۴۰۷ ق، ۳۲۵/۶؛ طوسی، ۱۳۶۵ ق: ۱۷/۴، ۱۸، ۲۶، ۲۸، ۳۲، ۳۴، ۳۵، ۳۸، ۴۰، ۵۸، ۶۹، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۸؛ طوسی، ۱۳۶۵ ق: ۱۴/۹، ۱۷، ۳۳؛ عاملی، ۱۴۰۹ ق: ۲۹/۹، ۵۱، ۷۱، ۷۵، ۸۵، ۸۸، ...

بیشترین روایات در این باب در کتاب کافی و تهذیب می باشد.

۱۳. عبدالله بن جبلة بن حنان (م ۲۱۹ ق)

ابو محمد عربی، ثقه، روایت کرده از پدرش از جدش حیان بن أبجر. عبدالله واقفی و از فقهای ثقه و مشهور بوده است. از جمله آثار وی می توان به کتاب الزکاة و کتاب الفطرة اشاره کرد. این دو کتاب توسط الحسین بن عیبدالله با شش واسطه از عبدالله بن جبلة روایت

۱. فروشنده پارچه ای ظریف به نام سابری.

شده است. وفات وی در سال ۲۱۹ بوده است (نجاشی، بی تا، ۱۶۰). برای دیدن گزارش‌های وی بنگرید به: طوسی، ۱۳۷۵، ق، ۳۰/۲؛ طوسی، ۱۳۶۵، ق، ۲۸/۴.

۱۴. حسن بن علی بن فضال (م ۲۲۴ ق)

التیملی بن ربیعۃ بن بکر، فطحی مذهب سپس امامی مذهب شد. روایت کرده از امام رضا علیه السلام و از اصحاب خاص آن حضرت بوده است. از جمله آثار وی می‌توان به کتاب الزکاة اشاره کرد. این کتاب و روایات او توسط عده‌ای از شیعیان با هفت واسطه از حسن بن علی بن فضال روایت شده است (طوسی، بی تا: ۹۴-۹۳؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۵۳، ق، ۲۸). وفات وی به سال ۲۲۴ ق بوده است (ابن شهر آشوب، ۱۳۵۳، ق، ۲۸؛ کحاله، بی تا، ۲۵۸/۳). برای دیدن گزارش‌های وی بنگرید به: کلینی، ۱۴۰۷، ق: ۳/۶۰۵، ۶۰۶، ۶۱۸، ۶۵۷؛ طوسی، ۱۳۶۵، ق: ۷/۴، ۱۴، ۲۱، ۲۷، ۳۷، ۳۸، ۷۸؛ طوسی، ۱۳۶۵، ق ۱۳۷۵: ۱۴/۲، ۲۰، ۲۸.

۱۵. حریر بن عبدالله ازدی سجستانی کوفی یا حفص بن عبدالله

سجستانی (م ۲۲۹ ق)

ابومحمد ازدی، اهل کوفه، شیعی، ثقه، معروف به سجستانی (طوسی، بی تا، ۸۴). ابن شهر آشوب از وی به عنوان حفص بن عبدالله سجستانی یاد کرده است (ابن شهر آشوب، ۱۳۵۳، ق، ۳۸). از جمله آثار وی کتاب الزکاة می‌باشد. از جمله روایان وی ابو عبدالله محمد بن محمد بن نعمان مفید و جعفر بن محمد بن قولویه می‌باشند که از حریر روایات و کتب او را نقل کرده‌اند (ابن ندیم، ۱۳۶۶، ق، ۴۰۷؛ طوسی، بی تا، ۸۵). نجاشی کتابی با عنوان الزکاة به حماد نسبت می‌دهد (طوسی، بی تا، ۳۰۲) که عمده مواد آن، روایت از حریر بوده و تنها اندکی از روایات آن از مشایخ دیگر بوده است. این بدین معناست که کتاب حماد، اقتباس از اثر حریر بوده یا آن که حماد این کتاب را از مواد و روایاتی که در کتاب زکات حریر بوده، گردآوری کرده است. به نظر می‌رسد که شیخ صدوق در فصل زکات از کتاب من لا یحضره خود از این کتاب بهره برده است. بخش عمده‌ای از این کتاب که حریر از دو فقیه امامی یکی زرارة بن اعین و دیگری محمد بن مسلم اخذ کرده درست به زبان و ساختار کتاب‌های فقهی قرن دوم هجری است (طوسی، بی تا، ۳۰۳). برای دیدن گزارش‌های وی بنگرید به: طوسی، ۱۳۷۵، ق: ۳/۲، ۶، ۸، ۱۰، ۱۲، ۱۳، ۱۵، ۱۸، ۲۰، ۲۲، ۲۳، ۲۵، ۲۷، ۳۰،

۳۱، ۳۲، ۳۵، ۳۶...؛ کلینی، ۱۴۰۷ ق: ۵۹۵/۳، ۵۹۶، ۶۰۵، ۶۰۷، ۶۱۲، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۱، ۶۲۴، ...؛ طوسی، ۱۳۶۵ ق: ۳/۴، ۴، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۶، ۱۸، ۲۲، ۲۴، ۲۵، ۲۹، ۳۳، ...؛ شیخ صدوق، ۱۳۶۷ ق: ۹/۲، ۲۶، ۳۷؛ عاملی، ۱۴۰۹ ق: ۱۸/۹، ۶۲، ۸۳، ۱۰۷، ۱۲۰، ۱۲۱، ...

همانطور که مشاهده می‌شود روایات بسیاری در باب زکات توسط حریز نقل شده است. این روایات تمام مسائل مربوط به زکات، و جوب پرداخت زکات، آنچه به آن زکات تعلق می‌گیرد و مقدار پرداخت زکات و مسائل دیگر را هم شامل می‌شود. به نظر می‌رسد که تمام روایات نقل شده در باب زکات در کتب فوق گرفته شده از کتاب الزکاة حریز بن عبدالله باشد.

۱۶. محمد بن اورمه ابو جعفر قمی (زنده تا ۲۴۷ ق)

وی از اصحاب امام هادی علیه السلام (عطار دی، ۱۴۱۰ ق، ۳۵۹) و از فقیهان، متکلمان، محدثان و مفسران بزرگ شیعه بوده است. از جمله آثار وی می‌توان به کتاب الزکوة اشاره کرد (نجاشی، بی‌تا، ۲۵۳). این کتاب را حسین بن محمد بن هدیه با سه واسطه از محمد بن آورمه روایت کرده است (نجاشی، بی‌تا، ۲۵۳). از وی روایتی در باب زکات نقل نشده است.

۱۷. حسین بن سعید بن حماد بن مهران (زنده تا ۲۵۴ ق)

وی از جمله فقیهان و محدثانی است که در سمت اصحاب امام رضا، امام جواد و امام هادی علیه السلام در گسترش فرهنگ شیعی تلاش بلیغی انجام داده است. همچنین در زمینه حدیث، فقه، تاریخ، جغرافیا، اخلاق و... آثاری با همکاری برادرش حسن به نگارش در آورده است. از جمله کتب فقهی وی الزکاة (نجاشی، بی‌تا، ۴۶) می‌باشد. ابن شهر آشوب نیز کتابی با عنوان «الزکوة علی نسق الفقه» (ابن شهر آشوب، ۱۳۵۳ ق، ۳۵) از وی نام برده است. این کتاب احتمالاً همان کتاب الزکاة می‌باشد. این کتاب را ابن ابی جید القمی با دو واسطه از الحسین بن سعید روایت کرده است (طوسی، بی‌تا، ۱۰۵). برای دیدن گزارش‌های وی بنگرید به: طوسی، ۱۳۷۵ ق: ۹/۲، ۱۱، ۱۴، ۱۶، ۱۹، ۲۳، ۲۵، ۲۷، ۲۸، ۳۵، ۳۸؛ کلینی، ۱۴۰۷ ق: ۵۹۷/۳، ۵۹۹، ۶۱۹، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۳۴، ۶۴۰، ۶۵۱، ...؛ طوسی، ۱۳۶۵ ق: ۱۴/۴، ۲۱، ۳۱،

۳۲- ۷۰؛ طوسی، ۱۳۶۵ ق: ۹۲/۴-۱۰۱، ۱۰۷؛ عاملی، ۱۴۰۹ ق: ۴۱/۹، ۴۷، ۶۳، ۷۲، ۷۴، ۹۵... از این شخصیت روایات بسیاری در ابواب مختلف فقه از جمله مسائل مالی نقل شده است.

۱۸. علی بن مهزیار اهوازی (حدود ۲۵۴ ق)

وی از بزرگان شیعه و اصحاب ائمه علیهم السلام می باشد که روایات بسیاری در ابواب مختلف فقه از وی نقل شده است. از جمله کتب فقهی وی کتاب الزکوة می باشد (نجاشی، بی تا، ۱۹۱). این کتاب را محمد بن محمد با پنج واسطه از علی بن مهزیار روایت کرده است (نجاشی، بی تا، ۱۹۱). برای دیدن گزارش های وی بنگرید به: طوسی، ۱۳۷۵ ق: ۵/۲، ۱۷، ۳۵، ۳۹؛ کلینی، ۱۴۰۷ ق: ۶۱۳/۳، ۶۱۵، ۶۲۶، ۶۵۱، ۶۶۲؛ طوسی، ۱۳۶۵ ق: ۵/۴، ۱۶، ۳۱، ۵۴، ۷۳، ۹۲؛ شیخ صدوق، ۱۳۸۶ ق: ۱۰۵/۲، ۱۱۷، ۱۱۸؛ عاملی، ۱۴۰۹ ق: ۱۱/۹، ۵۵، ۶۱، ۶۸، ۹۰، ۱۰۴، ۱۰۷، ۱۴۲، ۱۵۰، ...

۱۹. محمد بن عیسی بن عبید بن یقظین بن موسی (م ۲۶۰ ق)

وی از فقها و محدثینی است که آثاری در باب کلام، فقه، اخلاق و حدیث به نگارش در آورده است. از جمله کتب فقهی وی کتاب الزکاة می باشد که آن را أبو عبدالله بن شاذان با دو واسطه از محمد بن عیسی روایت کرده است (نجاشی، بی تا، ۲۵۷). برای دیدن گزارش های وی بنگرید به: کلینی، ۱۴۰۷ ق، ۶۱۱/۳؛ کلینی، ۱۴۰۷ ق، ۲۴۱/۴؛ طوسی، ۱۳۶۵ ق، ۷۱/۴؛ طوسی، ۱۳۶۵ ق، ۱۳/۹، ۱۴؛ عاملی، ۱۴۰۹ ق، ۱۴۶/۹.

۲۰. محمد بن احمد بن الجنید ابوعلی کاتب اسکافی (م ۲۶۶ ق)

وی ثقه و از فقهای امامیه است که آثار مهمی در باب فقه، اصول فقه، اخلاق و فهارس به نگارش در آورده است. در باب زکات نیز سه کتاب دارد تحت عنوان الزکوة، زکاة الفطرة (نجاشی، بی تا، ۳۰۰) و زکوة العروض (نجاشی، بی تا، ۳۰۲). جماعتی از کسانی که برای نقل روایت از او کسب اجازه کرده اند این کتب را هم نقل نموده اند (نجاشی، بی تا: ۳۰۱-۳۰۰) برای دیدن گزارش های وی در باب زکات فطره بنگرید به: شیخ صدوق، ۱۳۶۷ ق: ۲۳/۲، ۱۷۷، ۱۸۱؛ حکیم، بی تا: ۵۵/۹، ۶۳، ۹۹، ۲۷۱، ۳۸۹.

۲۱. محمد بن احمد بن یحیی بن عمران اشعری قمی (م ۲۸۰ ق)

ابو جعفر، ثقة در حدیث (طوسی، بی تا، ۲۷۳) است. از جمله آثار وی نوادر الحکمة است مشتمل بر الزکوة، الصدقة، النحل و الهبة، الايمان و النذور و الکفارات و الدیات. این کتاب را ابی مفضل محمد بن عبدالله شیبانی روایت کرده است (طوسی، بی تا، ۲۷۴) برای دیدن گزارش‌های وی بنگرید به: طوسی، ۱۳۶۵ ق: ۷۲/۴، ۸۴؛ طوسی، ۱۳۶۵ ق: ۷۹، ۱۳، ۱۹، ۲۰، ۲۶، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۶۲؛ شیخ صدوق، ۱۳۶۷ ق، ۱۷۶/۲.

شیخ صدوق در آغاز من لا یحضره الفقیه، یکی از منابع خود را نوادر الحکمة محمد بن احمد بن یحیی معرفی می کند (شیخ صدوق، ۱۳۶۷ ق، ۳/۱). این کتاب تا زمان شیخ صدوق و طوسی و نجاشی (قرن چهارم و پنجم) وجود داشته اما پس از آن دستخوش حوادثی شده است.

۲۲. محمد بن منصور بن یزید المرادی (م ۲۹۰ ق)

ابو جعفر، زیدی مذهب، مفسر، محدث، فقیه و مورخ زیدی است که از احمد بن عیسی بن زید روایت کرده است (ذهبی، ۱۳۸۲ ق، ۱۲۷/۱؛ سزگین، ۱۳۸۰، ۸۱۶) وی در این باب کتاب زکات (سزگین، ۱۳۸۰، ۸۱۷) را به نگارش در آورده است. این کتاب را ابو عبدالله محمد بن علی الحسنی (۴۴۵ ق) در الجامع الکافی فی فقه الزیديه گردآوری و تلخیص نموده است (سزگین، ۱۳۸۰، ۸۱۶). علاوه بر این می توان روایات بسیاری از وی در باب کیفیت وجوب زکات، زکات مواشی، زکات زمین و زکات فطره را در کتاب شرح التجريد فی الفقه الزیديه (الهارونی، بی تا: ۲/۲، ۶، ۱۳، ۱۶، ۱۷، ۳۳، ۴۴، ۵۳، ۵۹، ۶۰، ۶۲، ۸۷، ۸۹، ۱۰۸، ۱۴۵، ۱۴۸، ...) مشاهده کرد.

۲۳. علی بن الحسن بن علی بن فضال بن عمر (م ۲۹۰ ق)

وی از فقها و محدثان شیعه است که کتاب‌هایی در زمینه فقه، تفسیر، تاریخ و طب به نگارش در آورده که از جمله این کتاب‌ها در باب فقه، کتاب الزکاة (نجاشی، بی تا، ۱۹۶؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۵۳ ق، ۵۷؛ طوسی، بی تا، ۲۱۶) می باشد. این کتاب را احمد بن الحسین بر احمد بن عبدالواحد قرائت کرده و محمد بن جعفر به واسطه احمد بن محمد بن سعید و علی بن الحسن روایت نموده است (نجاشی، بی تا، ۱۹۶). برای دیدن گزارش‌های وی بنگرید به:

طوسی، ۱۳۷۵ ق: ۲/۲، ۴، ۷، ۸، ۹، ۱۱، ۱۳، ۱۴، ۲۰، ۲۸، ۳۰، ۳۱، ۳۴، ۳۶، ۴۱، ۳۷، ۴۵، ۴۸، ۵۱؛ طوسی، ۱۳۶۵ ق: ۲/۴، ۴، ۶، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۴، ۲۱، ۲۷، ۲۹، ۳۲، ۳۸، ۵۱، ۵۷، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۵، ۶۹، ۷۰، ۷۴، ۷۷، ۸۳؛ شیخ صدوق، ۱۳۶۷ ق، ۳/۲.

۲۴. محمد بن الحسن بن فروخ الصفار قمی (م ۲۹۰ هـ)

محمد بن حسن از یاران امام حسن عسکری علیه السلام بوده (طوسی، ۱۳۷۴ ق، ۲۳۰) و از جمله فقها و محدثینی است که آثار زیادی دارد. وی در باب فقه کتاب الزکوة (نجاشی، بی تا، ۲۷۴) را تألیف کرده است. أبو عبدالله بن شاذان با دو واسطه از صفار این کتاب را روایت نموده (نجاشی، بی تا، ۲۷۴). همچنین این کتاب در خلاء کتاب بصائر الدرجات از محمد بن الحسن بن فروخ الصفار روایت شده است (نجاشی، بی تا، ۲۷۴). برای دیدن گزارش های وی بنگرید به: طوسی، ۱۳۷۵ ق: ۴۳/۲، ۴۹، ۵۰، ۵۱؛ همان، ۱۳۶۵ ق: ۵۳/۴، ۷۸، ۸۳، ۸۷، ۸۸؛ نوری طبرسی، بی تا، ۱۵/۷؛ شیخ صدوق، ۱۳۸۶ ق: ۱۰۵/۲، ۱۰۸، ۱۱۷؛ عاملی، ۱۴۰۹ ق: ۱۷/۹، ۲۵، ۳۹، ۴۰، ۴۴، ۵۱، ۱۶۰، ۲۱۷، ...

۲۵. سعد بن عبدالله بن ابی خلف اشعری قمی (۳۰۱ یا ۲۹۹ ق)

ابوالقاسم از فقها، متکلمین و بزرگان شیعه (نجاشی، بی تا، ۱۳۳؛ طوسی، ۱۳۷۴ ق، ۲۳۱) و اسع اخبار، کثیر تصانیف، ثقه (طوسی، بی تا، ۱۵۲) و از یاران امام حسن عسکری علیه السلام می باشد (طوسی، ۱۳۸۰ ق، ۴۳۱). وی احادیث بسیاری شنیده و در این خصوص با بزرگانی مانند حسن بن عرفة و محمد بن عبدالملک دقیقی و اباحاتم رازی و عباس ترقفی دیدار کرده است (نجاشی، بی تا، ۱۳۳). از جمله کتبی که سعد بن عبدالله اشعری به نگارش در آورده، می توان به کتاب الزکاة (ابن شهر آشوب، ۱۳۵۳ ق، ۴۲) اشاره کرد. آقا بزرگ طهرانی گوید که این کتاب در واقع بخشی از کتاب الرحمة سعد می باشد (طهرانی، ۱۴۰۸ ق، ۲۰/۱۹) کتاب زکات وی را محمد بن محمد با پنج واسطه از سعد روایت کرده است (نجاشی، بی تا، ۱۳۴). وفات سعد بن عبدالله در ۳۰۱ یا ۲۹۹ ق (ابن شهر آشوب، ۱۳۵۳ ق، ۴۷) بوده است. برای دیدن گزارش های وی بنگرید به: طوسی، ۱۳۷۵ ق: ۹/۲، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۷، ۲۸...؛ طوسی، ۱۳۶۵ ق: ۱۳/۴، ۱۴، ۱۶، ۲۰، ۲۶، ۲۸، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۴، ۳۹، ۴۴، ۴۵، ۴۹، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۷۰...؛ شیخ صدوق،

۱۳۶۷ ق، ۲/۲۵؛ شیخ صدوق، ۱۳۸۶ ق: ۲/۱۰۸، ۱۱۰، ۱۱۲، ۱۱۴؛ عاملی، ۱۴۰۹ ق: ۷۴/۹، ۸۵، ۹۵، ۱۴۱، ۲۵۷، ۲۸۲، ۲۹۳، ۳۰۲.

۲۶. احمد بن ابی زاهر اشعری قمی (زنده تا حدود ۳۰۰ ق)

ابی زاهر موسی، ابو جعفر اشعری قمی، مولی، از بزرگان قم می‌باشد که محمد بن یحیی العطار از جمله راویان وی بوده است (نجاشی، بی تا، ۶۹؛ طوسی، بی تا، ۲۲). ابی زاهر تا حدود ۳۰۰ ق زنده بوده است (کحاله، بی تا، ۱۸۷/۲). وی کتاب‌هایی در باب حدیث، فقه، کلام به نگارش درآورده است. از جمله کتب فقهی او کتاب الزکاة می‌باشد که ابن شاذان با دو واسطه از ابی زاهر آن را روایت کرده است (نجاشی، بی تا، ۶۹؛ طوسی، بی تا: ۲۳-۲۲؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۵۳، ۱۲). کلینی نیز روایاتی از وی نقل کرده (کلینی، ۱۴۰۷ ق: ۱/۲۸۵، ۳۳۳، ۳۳۸، ۴۰۶) که در باب مسائل مالی نمی‌باشد.

۲۷. عبدالله بن المغیره (قرن سوم ق)

ابو محمد البجلی، کوفی، ثقة ثقة که گویند مصنف ۳۰ کتاب بوده است (نجاشی، بی تا، ۱۵۹). نام عبدالله بن مغیره در سلسله راویان ۵۲۱ حدیث آمده است. او از امام کاظم و امام رضا علیهما السلام بدون واسطه روایت کرده (خویی، ۱۴۰۹ ق: ۱۰/۳۴۱-۳۴۲) و کتاب الزکاة را نیز به نگارش درآورده است (نجاشی، بی تا، ۱۵۹). از سال تولد و وفات وی اطلاعی در دست نیست. برای دیدن گزارش‌های وی بنگرید به: طوسی، ۱۳۷۵ ق: ۲/۴۶، ۴۷؛ کلینی، ۱۴۰۷ ق: ۳/۵۹۶، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۷۹؛ طوسی، ۱۳۶۵ ق: ۴/۸۰، ۸۱؛ عاملی، ۱۴۰۹ ق: ۹/۱۶۹، ۲۸۲، ۳۰۹، ۳۳۳.

۲۸. موسی بن القاسم بن معاویه بن وهب البجلی (قرن سوم ق)

ابو عبدالله، ملقب به بجلی، ثقة ثقة، بزرگ، واضح حدیث و حسن طریقه است (نجاشی، بی تا، ۳۱۷). وی از علی بن جعفر و موسی بن جعفر روایت کرده است (طوسی، ۱۳۶۵، ۹۵/۴). همچنین در باب فقه کتابی دارد به نام الزکوة (نجاشی، بی تا، ۳۱۷) که أبوالحسین علی بن أحمد آن را با سه واسطه از موسی بن القاسم روایت کرده است (نجاشی، بی تا، ۳۱۷). برای دیدن گزارش‌های وی بنگرید به: طوسی، ۱۳۶۵، ۹۵/۴؛ عاملی، ۱۴۰۹ ق: ۹/۱۶۸، ۲۱۶، ۴۸۰.

۲۹. محمد بن احمد بن عبدالله بن مهران بن خانبه الکرخی کوفی (قرن

سوم ق)

ابو جعفر، ثقة بوده و پدرش احمد بن عبدالله با امام رضا علیه السلام مکاتبه داشته است. وی از شیعیان و نیز از راویان ابی عبدالله علیه السلام بوده است. حمیری و محمد بن إسحاق بن خانبه از وی روایت کرده‌اند و او خود از راویان ابراهیم بن زیاد الکرخی بوده است (نجاشی، بی تا، ۲۶۶). از جمله آثار وی کتاب الزکاة است (نجاشی، بی تا، ۲۶۶؛ حاجی خلیفه، ۱۴۳۱ ق، ۱۹۷/۴). روایاتی از وی تحت عنوان محمد بن عبدالله بن مهران و ابن مهران در کتب حدیثی نقل شده است (کلینی، ۱۴۰۷ ق، ۶۰۵/۳؛ عاملی، ۱۴۰۹ ق، ۲۳/۹).

۳۰. محمد بن علی بن محبوب اشعری قمی (احتمالاً نیمه دوم قرن سوم

ق)

کنیه اش ابو جعفر بوده و از بزرگان قم به شمار می‌رفته است. وی مورد اعتماد و صحیح المذهب (نجاشی، بی تا، ۲۵۳؛ علامه حلی، ۱۴۲۲ ق، ۲۶۰) و از یاران امام حسن عسکری علیه السلام می‌باشد (عطاردی، ۱۴۱۰ ق، ۳۴۰؛ طوسی، ۱۳۷۴، ۳۵۴) شیخ صدوق در کتاب من لا یحضره الفقیه، طریق خود را به محمد بن علی بن محبوب ذکر نموده که نشانه استفاده از کتاب‌های وی در تألیف من لا یحضره الفقیه است (فرشچیان، ۱۳۸۴: ۲۲۵-۲۲۴). از جمله کتب فقهی محمد بن علی می‌توان به الزکاة اشاره کرد (نجاشی، بی تا، ۲۶۹؛ طوسی، بی تا، ۳۰۸). الحسین بن عبیدالله (م ۴۱۱ ق) با دو واسطه از محمد بن علی این کتاب را روایت کرده (نجاشی، بی تا، ۲۵۳) نجاشی نیز با سه واسطه این کتاب را روایت کرده است (طهرانی، ۱۴۰۸ ق، ۴۴/۱۲). نام محمد بن علی در اسناد ۱۲۲۸ روایت آمده است (عباسی، ۱۳۸۴، ۲۲۳) برای دیدن گزارش‌های وی بنگرید به: طوسی، ۱۳۷۵ ق: ۶/۲، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۲۳، ۲۴، ۳۰، ۳۲، ۳۳، ۳۵؛ طوسی، ۱۳۶۵ ق: ۸/۴، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۲۸، ۳۳، ۴۰، ...؛ شیخ صدوق، ۱۳۶۷ ق، ۱۸/۲.

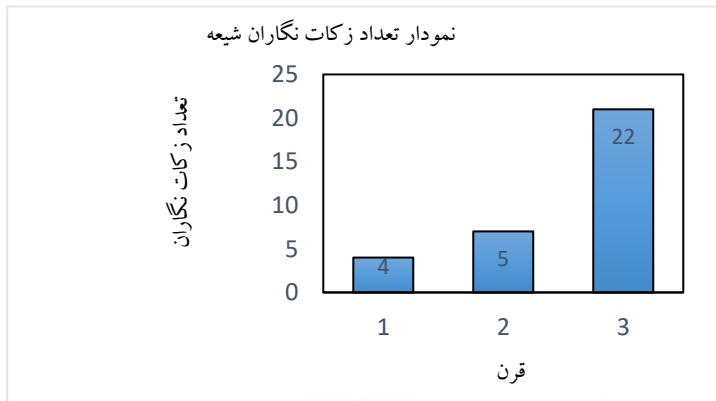
۳۱. موسی بن الحسن بن عامر بن عمران بن عبدالله بن سعد اشعری

(اواخر قرن سوم ق)

ابوالحسن، ثقة و بزرگ بوده و حدود ۳۰ کتاب به نگارش در آورده که بیشتر آن‌ها در ابواب مختلف فقه بوده از جمله کتاب الزکاة. این کتاب را ابن شاذان (حدود ۴۲۰ ق) با سه

واسطه از موسی بن الحسن روایت کرده است (نجاشی، بی تا، ۳۱۹) برای دیدن گزارش‌های وی بنگرید به: طوسی، ۱۳۷۵ ق، ۳۵/۲؛ طوسی، ۱۳۶۵ ق، ۵۹/۴، ۷۹.

۶. تحلیل محتوایی زکات‌نگاری شیعیان

۱. نقطه آغاز زکات‌نگاری حدیثی- فقهی شیعیان از قرن اول بوده که با توجه به تحولات سیاسی- اجتماعی جامعه اسلامی، این روند تا قرن سوم ادامه یافته و به اوج خود رسیده است.

۲. با توجه به نمودار بالا، ۳۱ نفر از شیعیان در سه قرن نخست دست به نگارش اثر در باب زکات زده‌اند. اکثر این اشخاص از اصحاب ائمه علیهم‌السلام بوده‌اند و روایات نقل شده در باب زکات توسط این افراد با واسطه از رسول‌الله صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و بدون واسطه از امام جعفر صادق، امام موسی کاظم، امام رضا و امام جواد علیهم‌السلام می‌باشد.

۳. نقش ایرانیان شیعه ساکن قم، اهواز و سیستان در تألیف این آثار، چشمگیر است.

۴. قصد و هدف اصلی از نگارش این آثار پاسخگویی به مسائل فقهی- شرعی و تشریح احکام زکات و رفع مشکلات مالی ناشی از فتوح بوده و جنبه کاربردی‌شان بر جنبه علمی آن‌ها غلبه داشته است. از طرف دیگر همین جنبه کاربردی و عملی باعث شده این آثار بدون غرض ورزی به نگارش در آید و اصولاً محتوای آن‌ها قابل اعتماد باشد.

۵. نگرش نویسندگان شیعی این آثار (تک‌نگاری‌ها در باب زکات) در مقایسه با زکات‌نگاری‌های ضمنی (بحث از زکات در ضمن تواریخ عمومی، فتوح، محلی و

جغرافیایی) بیشتر فقهی بوده تا تاریخی. برعکس، تاریخ‌نگاری نویسندگان تواریخ ضمنی، بیشتر تاریخی بوده است.

۶. تک‌نگاری‌های زکات که شیعیان در سه قرن نخست هجری به نگارش درآورده‌اند، نخست به عنوان منبع نقل روایات به کتب اربعه و دیگر کتب حدیثی - فقهی شیعه منتقل شده و سپس کاربرد خود را از دست داده و از میان رفته‌اند.

۷. این آثار از بین رفته ولی از آنجا که فقهای شیعه آن‌ها را به نگارش درآورده‌اند و نه اشخاص عادی و نیز به آن دلیل که اهتمام نویسندگان این آثار به اتقان سندی و محتوایی، باعث اعتبار این آثار شده لذا روایات نویسندگان این آثار خود به عنوان منبع ارجاعی توسط فقها و نویسندگان بعدی در کتب فقهی - حدیثی، مالی، تواریخ محلی و فتوح مورد استفاده قرار گرفته است.

۸. با توجه به روایات نقل شده از تک‌نگاری‌های زکات در کتب اربعه، بیشتر این روایات مربوط به کتب شیخ طوسی یعنی تهذیب و استبصار می‌باشد.

۹. در اغلب موارد عنوان کتاب چنین نشان می‌دهد که کتاب جنبه تک‌نگاری در باب زکات داشته باشد و مسائلی همچون وجوب پرداخت زکات، موارد تعلق آن، موارد مصرف و شرایط پرداخت در آن آمده باشد.

نتیجه‌گیری

نتایج تحقیق نشان می‌دهد در سه قرن نخست هجری ۳۱ نفر از شیعیان دست به تألیف آثار در باب زکات زده‌اند. عوامل و زمینه‌های تألیف آثاری با عنوان زکات توسط شیعیان عبارتند از: قرآن و نگرش‌های مالی آن از جمله زکات، بهره‌گیری از سنت رسول‌الله ﷺ و امام علی علیه السلام، توجه به مسائل فقهی - مالی، فتوحات و گسترش دارالاسلام و نحوه اداره شرعی سرزمین‌های مفتوحه. نگارش آثاری در باب زکات در سه قرن نخست هجری توسط شیعیان از یک سو به منظور پاسخگویی به مسائل فقهی - شرعی و تشریح احکام زکات بوده و از سوی دیگر با هدف رفع مشکلات مالی ناشی از فتوح از جمله مسئله زکات به نگارش درآمده‌اند. بنابراین فقهای شیعه به عنوان تشریح‌کنندگان احکام اسلام از جمله

زکات به عنوان یک امر واجب، با روش روایی و بانگ‌رَش فقهی دست به تألیف این آثار زده‌اند. در باب محتوا، این آثار را می‌توان در دو طبقه‌بندی قرار داد: زکات مال و زکات بدن. زکات مال شامل مباحثی همچون وجوب پرداخت زکات، موارد تعلق آن، موارد مصرف، شرایط پرداخت از جمله زمان پرداخت آن می‌باشد. در باب زکات بدن نیز توجه بیشتر در مورد مسائلی همچون ساقط شدن فطره از فقیر و محتاج، ماهیت زکات فطره، کمیت آن، وقت پرداخت و مصارفش می‌باشد. در خصوص کاربرد این آثار و روایات فقهی باید گفت با توجه به این که از بیشتر این کتاب‌ها اثری به جای نمانده، اما روایات بسیاری از نویسندگان آن‌ها را می‌توان از یک سو در کتب حدیثی - فقهی شیعه به خصوص کتب اربعه و از سوی دیگر در کتب فقهی - تاریخی از جمله کتب خراج (قاضی ابویوسف و یحیی بن آدم) و الاموال (ابوعبید و ابن زنجویه) و کتب تاریخی همچون فتوح (فتوح البلدان بلاذری) و تواریخ محلی (تاریخ المدینه المنوره ابن شبه بصری و المواعظ و الاعتبار مقریزی) مشاهده کرد. پس این آثار و روایات نویسندگان آن علاوه بر کاربرد فقهی، کاربرد تاریخی نیز داشته‌اند.

منابع

* قرآن کریم

۱. آئینه‌وند، صادق، **علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی**، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۷ ش.
۲. اجتهادی، ابوالقاسم، **وضع مالی و مالیه مسلمین از آغاز تا پایان دوره امویان**، تهران، صدا و سیما، ۱۳۶۳ ش.
۳. ابن ابی شیبہ، عبدالله بن محمد، **المصنف**، تحقیق: کمال یوسف الحوت، الرياض، مكتبة الرشد، ۱۴۰۹ ق.
۴. ابن ابی حاتم، عبدالرحمن بن محمد، **الجرح و التعديل**، بحیدر آباد الدکن الهند، بیروت، طبعه مجلس دائرة المعارف العثمانية، دار احیاء التراث العربی، ۱۲۷۱ ق/ ۱۹۵۲ م.
۵. ابن حبان، محمد بن حبان، **المجروحین من المحدثین**، المحقق: محمود ابراهیم زاید، حلب، دار الوعی - حلب، ۱۳۹۶ ق.
۶. ابن زنجویه، حمید بن مخلد، **الأموال**، تحقیق: شاکر ذیب فیاض، السعودية، مرکز الملك فيصل للبحوث والدراسات الإسلامية، ۱۴۰۶ ق/ ۱۹۸۶ م.
۷. ابن سعد، محمد، **الطبقات الكبير**، ج ۱، به کوشش زاخاو، لیدن، ۱۹۰۴ م.
۸. ابن شبه، أبوزید عمر، **تاریخ المدينة المنورة**، تحقیق: علی محمد دندل و یاسین سعد الدین، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۷ ق/ ۱۹۹۶ م.
۹. ابن شهر آشوب، محمد بن علی، **معالم العلماء**، تهران، بی نا، ۱۳۵۳ ق.
۱۰. ابن قتیبه، عبد الله بن مسلم، **المعارف**، تحقیق: ثروت عکاشة، القاهرة، الهيئة المصرية العامة للكتاب، ۱۹۹۲ م.
۱۱. ابن ندیم، محمد بن اسحاق، **الفهرست**، ترجمه و تحقیق: محمدرضا تجدد، تهران، امیر کبیر، ۱۳۶۶ ش.
۱۲. أبو الفداء، إسماعیل بن عمر، **مسند الفاروق**، المحقق: إمام بن علی بن إمام، الفيوم - مصر، دار الفلاح، للمکتبة الشاملة، الكتاب إهداء من المحقق والناشر، ۱۴۳۰ ق/ ۲۰۰۹ م.
۱۳. أبوزرعہ دمشقی، عبدالرحمان، **تاریخ**، به کوشش شکرالله بن نعمت الله قوجانی، دمشق، بی نا، ۱۴۰۰ ق/ ۱۹۸۰ م.

۱۴. ابو عبید، القاسم بن سلام، **الأموال**، المحقق: خليل محمد هراس، بيروت، دارالفكر، بی تا.
۱۵. ابویوسف، یعقوب بن ابراهیم، **الخراج**، بیروت-لبنان، دارالمعرفه، بی تا.
۱۶. الباجی، سلیمان بن خلف، **التعدیل والتجریح**، المحقق: د.أبولبابه حسین، الرياض، دارالولاء للنشر والتوزیع، ۱۴۰۶ ق/۱۹۸۶ م.
۱۷. البخاری، محمد بن إسماعیل، **التاریخ الكبير**، طبع: محمد عبدالمعیدخان، حیدرآباد الدکن، دائرة المعارف العثمانية، بی تا.
۱۸. اخلاقی، سیده معصومه و نعمت الله صفری فروشانی، **حیات اقتصادی امامان از صلح امام حسن (علیه السلام) تا آغاز غیبت صفری**، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۹۳ ش.
۱۹. البغدادی، إسماعیل باشا، هدیه العارفين، بیروت-لبنان، اعادت طبعه بالا و فست داراحیاء التراث العربی، ۱۹۵۱ م.
۲۰. بلاذری، أحمد بن یحیی، **فتوح البلدان**، تحقیق: دیوسف علی طویل، بیروت، دار و مکتبه الهلال، ۱۹۸۸ م.
۲۱. بوسعدی، فرشته و دیگران، «خراج نگاری در چهار قرن نخست هجری با تأکید بر نقش شیعیان»، **سیره پژوهی اهل بیت (علیهم السلام)**، س ۵، ش ۹، ۱۳۹۸ ش.
۲۲. بوسعدی، فرشته، و دیگران، «تبیین سبک های خراج نگاری در تمدن اسلامی تا سال ۶۵۰ هجری»، **تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی**، س ۱۱، ش ۴۰، ۱۳۹۹ ش.
۲۳. الجزایری، عبدالرحمن بن محمد، **الفرقہ علی المذاهب الأربعة**، بیروت-لبنان، الناشر دارالکتب العلمیة، ۱۴۲۴ ق/۲۰۰۳ م.
۲۴. چلونگر، محمد علی، و دیگران، «بررسی موضوع و گونه های مالیه نگاری در چهار سده نخست هجری (مطالعه موردی دینار و درهم، بازار، خراج و اقطاع)»، **مطالعات تاریخی جهان اسلام**، دوره ۷، ش ۱۴، ۱۳۹۸ ش.
۲۵. حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله، **کشف الظنون**، ج ۶-۱، بیروت-لبنان، دارالفکر، ۱۴۳۲-۱۴۳۱ ق.
۲۶. حکیم، السید محسن، **مستمسک العروة، النجف الاشراف**، مطبعة الآداب، بی تا.

۲۷. الحکری، مغلطای بن قلیچ، **إكمال تهذیب**، المحقق: عادل بن محمد-أسامة بن إبراهيم، الفاروق الحديثة للطباعة والنشر، ۱۴۲۲ ق/ ۲۰۰۱ م.
۲۸. حمادی، عبدالرضا و سید علیرضا حسینی، «بازشناسی منابع کلینی در تدوین کافی»، **فصلنامه حدیث پژوهی**، س ۶، ش ۱۱، بهار و تابستان ۱۳۹۳ ش.
۲۹. الحورانی، یاسر عبدالکریم، «منابع میراث اقتصادی اسلام»، ترجمه: مجید مرادی، **فصلنامه اقتصاد اسلامی**، دوره ۴، ش ۱۴، دی ۱۳۸۳ ش.
۳۰. خضر، عبدالعلیم عبدالرحمن، **مسلمانان و نگارش تاریخ**، ترجمه صادق عبادی، تهران، سمت، ۱۳۸۹ ش.
۳۱. خوبی، سید ابوالقاسم، **معجم الرجال**، بیروت، دارالزهراء، ۱۴۰۹ ق.
۳۲. ذهبی، محمد بن أحمد، **سیر اعلام النبلاء**، به کوشش شعیب الارنؤوط و حسین الاسد، بیروت، بی نا، ۱۴۰۵ ق/ ۱۹۸۵ م.
۳۳. ذهبی، محمد بن أحمد، **الکاشف فی معرفة من...**، المحقق: محمد عوامة أحمد محمد نمر الخطیب، جدة، دار القبلة للثقافة الإسلامية - مؤسسة علوم القرآن، ۱۴۱۳ ق/ ۱۹۹۲ م.
۳۴. ذهبی، محمد بن أحمد، **میزان الاعتدال**، تحقیق: علی محمد البجاوی، بیروت، دار المعرفة، ۱۳۸۲ ق/ ۱۹۶۳ م.
۳۵. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، **المفردات**، تحقیق: داودی، صفوان عدنان، بیروت، دمشق، دارالعلم، الدار الشامیة، ۱۴۱۲ ق.
۳۶. الساعاتی، أحمد بن عبدالرحمن، **الفتح الربانی لترتیب مسند الإمام أحمد بن حنبل الشیبانی**، دار إحياء التراث العربی، بی تا.
۳۷. سجادی، صادق، هادی عالم زاده، **تاریخ نگاری در اسلام**، تهران، سمت، ۱۳۸۶ ش.
۳۸. سخاوی، محمد بن عبد الرحمن، **التحفة اللطیفة فی تاریخ المدينة الشریفة**، بیروت، الکتب العلمیة، ۱۴۱۴ ق/ ۱۹۹۳ م.
۳۹. السدیس، محمد بن عبد العزیز، **إجابة السؤال فی زکاة الأموال**، المدينة المنورة، الجامعة الاسلامیة، ۱۴۲۴ ق/ ۲۰۰۴ م.

۴۰. سزگین، فؤاد، **تاریخ نگارش های عربی**، ج ۱، به اهتمام خانه کتاب، ترجمه، تدوین و آماده سازی مؤسسه نشر فهرستگان، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزرات فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۰ ش.
۴۱. سزگین، فؤاد، **تاریخ التراث العربی**، ج ۱، ۲، ۳ و ۴، قم، نشر مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی، ۱۴۱۲ ق.
۴۲. شافعی، محمد، **الام**، به کوشش محمد زهری نجار، بیروت، دارالمعرفه، بی تا.
۴۳. شکوری، ابوالفضل، **درآمدی بر تاریخ نگری و تاریخ نگاری مسلمانان**، قم، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه، ۱۳۸۰ ش.
۴۴. شعبانی، احمد، «تحلیلی پیرامون زکات، زکات یا مالیات، کدام یک؟»، **دین و ارتباطات**، ش ۳، بهار ۱۳۷۵ ش.
۴۵. شیخ صدوق، محمد بن علی، **من لا یحضره الفقیه**، ترجمه علی اکبر غفاری و دیگران، تهران، صدوق، ۱۳۶۷ ش.
۴۶. شیخ صدوق، محمد بن علی، **علل الشرایع**، النجف، منشورات المکتبه الحیدریه و مطبعتها، ۱۳۸۶ ق/ ۱۹۶۶ م.
۴۷. صفری آق قلعه، علی، «بررسی کتابشناسانه آثار استیفاء در دوره اسلامی»، **پیام بهارستان ویژه نامه مالیه و اقتصاد**، ش ۱، ۱۳۹۲ ش.
۴۸. الصنعانی، عبد الرزاق بن همام، **مصنف**، تحقیق: حبيب الرحمن الأعظمی، بیروت، المکتب الإسلامی، ۱۴۰۳ ق.
۴۹. طباطبائی، السيد محمد حسین، **سنن النبی ﷺ**، تحقیق و إلحاق: حجة الاسلام الشيخ محمد هادی الفقهی، قم، مؤسسه النشر الاسلامی التابعة لجماعة المدرسين، ۱۴۱۶ ق.
۵۰. طوسی، محمد جواد، **حياة الامام العسکری**، قم، مکتب الإعلام الإسلامی، ۱۳۷۴ ش.
۵۱. طوسی، محمد بن الحسن، **الفهرست**، بذیله کتاب نضد الايضاح محمد بن محسن الفيض الكاشانی معروف به علم الهدی، کتاب ايضاح الاشتباء، للعامه الحلی (فهرست کتب الشیعه للشيخ طوسی)، بی نا، بی تا.
۵۲. طوسی، محمد بن الحسن، **تهذیب الأحکام**، ج ۱، ۲ و ۳، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۵ ق.

۵۳. طوسی، محمد بن الحسن، **الاستبصار فيما اختلف من الاخبار**، النجف، مطبعة النجف، ۱۳۷۵ ق.
۵۴. طوسی، محمد بن الحسن، **رجال**، نجف، الحیدریه، ۱۳۸۰ ق.
۵۵. طهرانی، آقا بزرگ، **الذریعة التصانیف الشیعه**، قم، اسماعیلیان، ۱۴۰۸ ق.
۵۶. عاملی، محمد بن الحسن، وسائل الشیعة، المحقق و نشر مؤسسه آل البیت علیهم السلام لإحياء التراث، ۱۴۰۹ ق.
۵۷. عباسی، غلامعلی، **قم در عصر حضور ائمه علیهم السلام و غیبت صغرا**، قم، آستان مقدسه قم، ۱۳۸۴ ش.
۵۸. عزیزی، حسین، **نقد و بررسی منابع تاریخ فتوح**، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۱ ش.
۵۹. عسقلانی، أحمد بن علی، **لسان المیزان**، تحقیق: دائرة المعارف النظامیة الهند، بیروت، مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۰ ق/ ۱۹۷۱ م.
۶۰. عطاردی، عزیزالله، **مسند امام حسن عسکری علیه السلام**، قم، المؤتمر العالمی للإمام الرضا علیه السلام، ۱۴۱۰ ق.
۶۱. عطاردی، عزیزالله، **مسند امام هادی علیه السلام**، قم، المؤتمر العالمی للإمام الرضا علیه السلام، ۱۴۱۰ ق.
۶۲. العقیلبی، محمد بن عمرو، **الضعفاء الكبير**، المحقق: عبد المعطی أمين قلعجی، بیروت، دار المكتبة العلمية، ۱۴۰۴ ق/ ۱۹۸۴ م.
۶۳. علامه حلّی، حسین بن یوسف، **خلاصه الاقوال**، بی‌نا، الفقاهاه، ۱۴۲۲ ق.
۶۴. فرشچیان، رضا، **پیشگامان تشیخ**، قم، زائر، ۱۳۸۴ ش.
۶۵. فیض کاشانی، **تفسیر الصافی**، قم المقدسة، طهران، مكتبة الصدر، ۱۴۱۶ ق/ ۱۳۷۴ ش.
۶۶. قرشی، یحیی بن آدم، **الخروج**، بیروت، دارالمعرفة، بی‌نا.
۶۷. کحاله، عمر رضا، **معجم المؤلفین**، بیروت، دار احياء التراث العربی، بی‌نا.
۶۸. کلینی، یعقوب بن اسحاق، **الكافي**، محقق: غفاری علی اکبر و آخوندی محمد، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ ق.
۶۹. مامقانی، عبدالله، **تنقیح المقال**، چاپ سنگی، نجف، ۱۳۴۹-۱۳۵۲ ق.

۷۰. ماوردی، علی، **الاحکام السلطانیة**، بیروت، بی نا، ۱۴۰۵ ق/ ۱۹۸۵ م.
۷۱. مدرس طباطبائی، سید حسین، **میراث مکتوب شیعه**، دفتر اول، ترجمه سید علی قرائی و رسول جعفریان، قم، کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران، ۱۳۸۳ ش.
۷۲. مدرس طباطبائی، سید حسین، **زمین در فقه اسلامی**، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۲ ش.
۷۳. مدیر شانه چی، کاظم، **تاریخ حدیث**، تهران، سمت، ۱۳۸۲ ش.
۷۴. مقریزی، أحمد بن علی، **المواعظ والاعتبار**، بیروت، دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۸ ق.
۷۵. موسوی خمینی، سید روح الله، **توضیح المسائل**، قم، جامعه مدرسین، بی تا.
۷۶. الموسوی الخراسان، السید حسن، **مشيخه تهذيب الاحکام**، النجف الاشرف، مطبعة النعمان، ۱۳۸۲ ق/ ۱۹۶۳ م.
۷۷. نجاشی، احمد بن علی، **الرجال**، بی جا، مرکز نشر کتاب، بی تا.
۷۸. نوری الطبرسی، میرزا حسین، **مستدرک الوسائل**، تحقیق: موسسه آل البيت علیهم السلام لاحیاء التراث، بی تا.
۷۹. واقدی، محمد بن عمر، **المغازی**، تحقیق: مارسدن جونز، بیروت، مؤسسه اعلمی، بی تا.
۸۰. الهارونی، أحمد بن الحسین، **شرح التجريد فی فقه الزیدية**، تحقیق: عزان وحמיד جابر عیید، الیمن، مرکز البحوث والتراث، بی تا.